

KASTEEL & BUITENPLAATS

DECEMBER 2016 | JAARGANG 18 | NR. 55

IN DEZE UITGAVE

NKS

ERFGOEDBEZITTERS LOBBYEN HET BEST! | METEN IS WETEN, BELEVEN
OOK | REGIONALE RELATIES VAN DE NOORDELIJKE LUSTWARANDE

“Uitzonderlijk in Bijzonder Vastgoed”

Redres Sotheby's International Realty is dé expert en ervaren partner voor bijzonder vastgoed, zoals landgoederen, landhuizen, villa's, appartementen, grachtenpanden, rijksmonumenten, vintage vastgoed en NSW-landgoederen. Wij werken op basis van kennis en jarenlange ervaring, ook voor wat betreft moderne architectuur en ontwikkelings- en herbestemmingsopgaven.

sothebysrealty.nl

Redres Sotheby's International Realty
Landgoed Zonnestraat 'De Koepel'
Loosdrechtse Bos 11
1213 RH Hilversum
t +31 (0)88 37 47 000
sothebysrealty.nl

Each Office is Independently Owned and Operated

Redres

Sotheby's
INTERNATIONAL REALTY

IN MEMORIAM:

Ir Jean Bardet (1921-2016)

Op 27 juli van dit jaar overleed Jean Bardet, een groot kasteelliefhebber en een actieve en betrokken donateur van de NKS. Als zoon van J.D.M. Bardet, bekend van het *Kastelenboek Provincie Utrecht*, had hij kastelen in zijn genen. Met zijn vader bezocht hij vele kastelen en al vroeg begon hij met het verzamelen van foto's en publicaties over kastelen. Na de Amsterdamse HBS en de Technische Hogeschool Delft werd hij tijdens de oorlog in Vught geïnterneerd en dook hij later onder. Na de bevrijding vond hij een baan bij Publieke Werken in Amsterdam en trad in het huwelijk met Stephanie Cowe. Intussen zette hij het verzamelen van informatie, documentatie en literatuur over kastelen enthousiast voort. Een bijzonder fenomeen trok zijn aandacht: dat van de ronde burchten. Toen hij ontdekte dat ook ene Fons Schellart zich daarmee bezighield, was het contact gauw gelegd. Het contact met Schellart, ook binnen het kader van de NKS, zou voortduren tot aan diens overlijden. Bij Publieke Werken werd Jean hoofd-ingenieur; een hoogtepunt in zijn carrière was de voltooiing van de IJtunnel waaraan hij leiding gaf. Maar door de jaren heen bleef hij verzamelen en documenteren: mappen en kasten vol, naast het bezoeken en fotograferen van kastelen, ruïnes en opgravingen in binnen- en buitenland, dikwijls met het hele gezin op sleeptouw. Deze unieke collectie besloot hij over te dragen aan de NKS. Het was een pijnlijk moment; echter de door de jaren heen verzamelde gegevens zaten niet alleen in Jeans collectie, maar ook in zijn ongelofelijke geheugen. Mogen de kasteelliefhebbers van de NKS en daarbuiten veel plezier beleven aan deze in de loop van bijna 90 jaar bijeengebrachte collectie!

VAN DE REDACTIE

Het laatste nummer van dit jaar bevat vooral artikelen die van wat meer afstand naar kastelen en buitenplaatsen kijken. Viersen gaat in op de ophef die is ontstaan door het bijna afschaffen van een subsidieregeling, waardoor het voor particuliere eigenaren erg moeilijk zou worden hun bezit te onderhouden. De Gast heeft gekeken hoe de eerste hoogleraar kastelenkunde werkte en hoe moderne onderzoekers op basis van zijn resultaten verder kunnen werken.

De Jong houdt de moderne fascinatie met 'beleving' tegen het licht: wat betekent dat voor kastelen?

We krijgen als redactie regelmatig reacties van onze lezers. Vaak zijn die erg positief, maar ook doet u als lezer suggesties hoe we het tijdschrift kunnen verbeteren. Voor ons lastig om daar een goed antwoord op te vinden, omdat de wensen nogal uiteenlopen. Sommigen vinden het blad te 'geleerd', anderen vinden het juist niet wetenschappelijk genoeg. We gaan met die suggesties zeker aan de slag en stellen reacties zeer op prijs.

COLOFON

Kasteel & Buitenplaats is een uitgave van de NKS Kenniscentrum voor Kasteel en Buitenplaats en verschijnt 4 keer per jaar.

REDACTIEADRES

Kasteel & Buitenplaats
Postbus 123 | 3960 BC
Wijk bij Duurstede | 0343-578995
Email: f.vogelzang@kastelen.nl
banknummer NKS NL24ABNA0470759267
ISSN: 2405-7231
Los nummer € 3,50 exclusief verzendkosten

REDACTIE

dr. Fred Vogelzang, ir. Rob Gruben en drs. Lucie Wessels

AAN DIT NUMMER WERKTEN VERDER MEE

Mw. Annabelle de Gast BSc, Mw. Susan de Jong MSc, prof. dr. Yme Kuiper,
Mw. Els van der Laan BNT en Mw. Willemieke Ottens MA, drs. Carla Oldenburger,
Mw. Nel Viersen.

Volg ons ook op facebook: <http://www.facebook.com/nkskasteelenbuitenplaats>
Voor bedreigde kastelen: <http://www.facebook.com/WerkgroepBedreigdeKastelen>
De uiterste inleverdatum voor kopij voor het volgende nummer is februari 2017.

OMSLAG

Terugkeer van de jacht door Charles Rochussen, ca. 1845. Collectie Rijksmuseum Amsterdam

BASISONTWERP

ten Have creatieve communicatie, Zoelen

OPMAAK

NKS by GH

DRUK

GVO grafisch bedrijf B.V. Ponsen & Looijen te Ede. Oplage: 2000

DONATEUR WORDEN?

Meld u aan via www.kastelen.nl

De NKS aanvaardt geen verantwoordelijkheid voor ingezonden stukken en behoudt zich het recht voor om ingezonden stukken zonder opgaaf van redenen te weigeren. Aan alle artikelen wordt de meeste zorg besteed, maar de ervaring heeft geleerd dat desondanks fouten niet geheel te voorkomen zijn. Kasteel & Buitenplaats is een uitgave van de NKS en wordt gratis toegezonden aan de begunstigers en relaties van de stichting. U kunt uw reactie of artikel sturen naar hierboven genoemd adres. Mocht u teksten uit deze uitgave willen overnemen, neemt u dan contact op met de redactie.

INHOUDSOPGAVE

VAN DE REDACTIE	3
ERFGOEDBEZITTERS LOBBYEN HET BEST!	4
HOOG TIJD VOOR GENDER	8
METEN IS WETEN, BELEVEN OOK?	10
VALKENBURG EN DE MERGELGROEVE	15
PROFESSOR J.G.N. RENAUD, REDDER IN NOOD?	16
KUNSTHANDEL 'BUFFA EN ZONEN'; UITGEVER VAN PRENTEN ROND ARNHEM	21
REGIONALE RELATIES VAN DE NOORDELIJKE LUSTWARANDE	22
BOEKEN	29

ERFGOEDBEZITTERS LOBBYEN HET BEST!

> door **Nel Viersen**
Voorzitter BewoondBewaard

Het komt zelden voor dat monumenteneigenaren zo massaal in actie komen als in de afgelopen maanden. Meer dan 10.000 mensen hebben de petitie 'Op erfgoed bezuinigen? een monumentale vergissing!' getekend. Kamerleden hebben honderden mails ontvangen van eigenaren, het hele veld – belangenbehartigers, gemeenten, provincies – heeft brieven gestuurd aan minister Bussemaker en staatssecretaris Wiebes. Vrijwel alle kranten en actualiteitenprogramma's hebben er aandacht aan besteed. De titel van dit artikel komt bijvoorbeeld uit het *Financieel Dagblad* van 15 november 2017.

Deze massale reactie hebben minister Bussemaker en staatssecretaris Wiebes aan zichzelf te wijten. Je hoeft niet veel verstand van verandermanagement te hebben om te zien dat zij wel erg veel hooi op hun vork hebben genomen met een combinatie van zo'n forse bezuiniging (€ 25 miljoen per jaar), afschaffing van de fiscale aftrekregeling, een ondermaatse tijdelijke subsidieregeling en de aankondiging dat na twee jaar het hele systeem weer op de schop gaat.

De lobby heeft succes gehad. Inmiddels hebben de bewindslieden het wetsvoorstel tot afschaffing van de fiscale aftrek een jaar aangehouden. Dat geeft in ieder geval tijd en gelegenheid om te komen tot een betere regeling. Althans, dat zou je denken.

> MORREN IN OOSTERWOLDE. FOTO A. SPEELMAN ALLE BIJ DIT ARTIKEL AFGEBEELDE HUIZEN WORDEN PARTICULIER BEWOOND.

WAAROM EIGENAREN VAN MONUMENTEN EEN TEGEMOETKOMING KRIJGEN

Een eigenaar van een monument moet voor vrijwel alle werkzaamheden aan zijn pand een vergunning vragen. De reguliere schilderbeurt is sinds kort weliswaar vergunningvrij, maar alleen wanneer exact dezelfde kleur wordt gebruikt. En houten kozijnen vervangen door onderhoudsarme alternatieven? Vergeet

> PIJNENBURG IN BAARN. FOTO A. SPEELMAN

het maar. Dat is maar goed ook; daardoor zien vele van onze monumenten er nog zo mooi uit. Daar genieten de omwonenden en de bezoekers van stad en platteland van mee. Al die investeringen van de eigenaren creëren een aanzienlijke economische waarde. Niet zozeer voor de eigenaar zelf, maar met name voor ambachtslieden en voor de winkels en horeca in de buurt, die meer omzetten dankzij de inspanningen van de eigenaren. Het is immers leuker winkelen of op een terrasje zitten in een sfeervolle historische omgeving. Ook de gemeenten pikken een graantje mee, via de toeristen- en andere lokale belastingen. Het in stand houden van een monument betekent veel maatwerk. Geen deur of raam is gelijk. Bij Gamma of Praxis kun je niet terecht. Wel bij de restauratieaannemer, de ervaren timmerman of gespecialiseerde schilder. En als het wat ingrijpender is, komt er ook nog een restauratiearchitect aan te pas. Dat onderhoud van een monument een stuk duurder is vergeleken met een 'gewone' woning spreekt voor zich.

De monumentenstatus heeft tot gevolg dat de eigenaar niet zelf mag beslissen wat er in en aan zijn woning gebeurt. Hoe iets wordt gerestaureerd of onderhouden, welke materialen moeten worden gebruikt, alles wordt voorgeschreven. Aanpassen aan moderne eisen kan vaak wel, maar ook daar zijn doorgaans beperkingen aan verbonden, of er moeten dure oplossingen worden gekozen. De eigenaar wordt dus beperkt in de uitoefening van zijn eigendomsrechten. Je zou aanwijzing als monument kunnen kwalificeren als een gedeeltelijke onteigening. In de aanloop naar de eerste Monumentenwet (1961) is daar in de behandeling van het wetsontwerp veel aandacht voor geweest. Het werd destijds ook vanzelfsprekend gevonden dat een eigenaar voor deze beperking van zijn eigendomsrechten gecompenseerd moest worden. Tegenwoordig hoor je daar niemand meer over. Integendeel, de financiële ondersteuning wordt door velen ge-

zien als een gift waarvoor de eigenaar iets terug moet doen, zoals het periodiek openstellen van zijn pand.

In de afgelopen decennia is een stelsel van subsidies, laagrentende leningen en andere ondersteunende maatregelen ontstaan. Voor de particuliere eigenaar (van de ruim 60.000 rijksmonumenten wordt ongeveer de helft door particulieren bewoond en onderhouden) is verreweg de belangrijkste regeling die waarbij 80% van de onderhoudskosten van het inkomen kan worden afgetrokken. Die regeling is laagdrempelig en geeft minimale bureaucratische rompslomp voor de eigenaar. Een mooi voorbeeld van een regeling waarbij de overheid erin is geslaagd de administratieve lasten voor de burger binnen de perken te houden. Omdat het gaat om een regeling in de inkomstenbelasting, zijn het (uitsluitend) de particuliere eigenaren die er gebruik van kunnen maken. Het budgettaire belang is € 57 miljoen per jaar. Op Prinsjesdag werd een wetsvoorstel ingediend waardoor deze regeling afgeschaft zou worden. In plaats van de aftrek werd een subsidieregeling voorgesteld voor 'sober onderhoud'. De volgens de begroting daarvoor beschikbare pot was € 32 miljoen, meer dan 40% minder dan de kosten van de bestaande aftrekregeling. Bovendien moesten uit die pot nog regelingen worden gefinancierd voor projecten waar vóór 2017 financiële verplichtingen zijn aangegaan op basis van 'gerechtvaardigde verwachtingen' over de fiscale aftrek. Dat zijn onder andere herbestemmingsprojecten waarbij grote monumenten (zoals een voormalig ziekenhuis en een meelfabriek) worden getransformeerd tot appartementencomplexen.

WAAROM MINISTER BUSSEMAKER VAN DE FISCALE AFTREK AF WIL

De minister heeft meerdere redenen genoemd waarom zij de fiscale aftrekregeling wil vervangen door een subsidieregeling. De belangrijkste daarvan zijn:

> SCHATZENBURG IN DRONRIJP. FOTO A. SPEELMAN

> MON PLAISIR, SCHUDDEBEURS, FOTO A. SPEELMAN

- *Belastinggeld wordt gebruikt voor verbeteren wooncomfort*

De minister en de staatssecretaris verwijten particuliere eigenaren dat zij de fiscale aftrek gebruiken voor het verbeteren van wooncomfort, nieuwe keukens en cv ketels. In de huidige aftrekregeling wordt een fiscaal-economische definitie gebruikt van instandhouding. Alles wat nodig is voor de instandhouding van een monument wordt gekwalificeerd als aftrekbaar kosten. Daar hoort ook bij dat de elektra in orde is en dat het pand verwarmd kan worden. Dat heeft niet te maken met verbeteren van wooncomfort, maar gewoon met het in goede staat houden. Maar als een keuken vervangen wordt, zijn de kosten slechts aftrekbaar voor zover die niet in een verbetering resulteren.

Misschien willen de minister en de staatssecretaris voor de toekomst naar een systeem waarbij alleen onderhoud van monumentale elementen in aanmerking komt; dat is hun goed recht. Maar om eigenaren onder de bestaande wettelijke regeling te verwijten dat zij publiek geld ten onrechte gebruiken voor het verbeteren van wooncomfort, geeft geen pas.

- *Niet aantoonbare effectiviteit van de regeling*

De minister verwijst hiervoor, in een brief die zij op 20 september 2016 naar de Tweede Kamer zond, naar een onderzoek uit 2009, dat in opdracht van het ministerie is uitgevoerd. Zij stelt dat uit het rapport naar voren komt dat niet aantoonbaar is dat zonder de aftrek géén onderhoud gepleegd zou zijn. Misschien heeft de minister een andere versie gelezen dan de op internet downloadbare versie? De onderzoekers kwamen

namelijk tot de volgende conclusie: 'Vanwege het ontbreken van [...] kwantificeerbare doelstellingen kunnen wij geen oordeel geven over de effectiviteit van deze regeling. In overleg met de opdrachtgever hebben wij getracht toch antwoord te geven op de gestelde onderzoeksvraag. De helft van de onderzoeksgroep in de enquête heeft aangegeven minder of geen onderhoud uit te voeren aan rijksmonumenten als er geen gebruik gemaakt zou kunnen worden van deze fiscale regeling.

Hieruit leiden wij, met enige voorzichtigheid, af dat de regeling effectief is.'

Kort gezegd: nu de overheid geen criteria gesteld heeft voor 'effectiviteit', kan de gestelde vraag niet goed beantwoord worden. Desalniettemin komen de onderzoekers tot de voorzichtige conclusie dat de regeling effectief is. Dat is iets heel anders dan de minister schrijft.

In ieder geval kan zij haar stelling niet op dit rapport baseren.

> OOSTERGEEST IN WARMOND.
FOTO A. SPEELMAN

> DICKNINGE IN DE WIJK. FOTO A. SPEELMAN

- *Beperkte sturing op besteding middelen*

De minister beklaagt zich over de beperkte mogelijkheid om met de fiscale aftrekregeling te sturen. Zonder kwantificeerbare doelstellingen te definiëren is dat ook moeilijk. Het onderzoek uit 2009 gaf aanbevelingen, hoe dat te verbeteren. Dat is kennelijk niet gebeurd. Wanneer de minister het onderzoek serieus had genomen, dan was ze ermee aan de slag gegaan en had ze zich nu wellicht niet hoeven te beklagen over de beperkte sturingsmogelijkheden.

‘Het zijn immers de particuliere eigenaren die bepalen welk onderhoud wanneer aan het monumentenpand wordt uitgevoerd’. Dat gaat niet veranderen wanneer de fiscale aftrek wordt afgeschaft. De eigenaren zijn als beste in staat om te bepalen wat wanneer moet gebeuren. Zij wegen de noodzaak tot het (laten) doen van werkzaamheden in relatie met het budget dat zij ter beschikking hebben. Het is schuiven met potjes om het optimale resultaat te bereiken. De eigenaren bepalen wanneer welk project onder handen wordt genomen. Dat is bij de aftrekregeling zo en dat zal bij een vervangende subsidieregeling niet anders zijn. En dat moet ook vooral zo blijven. Het overgrote deel van de eigenaren heeft het allerbeste voor met hun woonhuismonument. Deze eigenaren mogen niet lijden onder het gedrag van een enkeling die het wellicht niet zo nauw neemt met het lot van zijn monument. Aan de overheid staan wegen open om op te treden tegen verwaarlozing.

- *Het is de implementatie van het voorstel van de Commissie Dijkhuizen*

De Commissie Dijkhuizen heeft inderdaad voorgesteld om de fiscale aftrekregeling om te zetten in een subsidieregeling, maar dan wel met behoud van budget. Dus geen bezuinigingen.

De minister is er niet in geslaagd om de Vaste commissie voor Financiën van de Tweede Kamer – verantwoordelijk voor de behandeling van het wetsontwerp – te overtuigen. Daarbij heeft met name een rol gespeeld dat zij niet in staat was om aan te tonen op grond van welk onderzoek zij tot haar besluit tot afschaffing was gekomen. Dat is niet verwonderlijk, want in feite was het in de eerste plaats een bezuinigingsoperatie, die via het afschaffen van de fiscale aftrekregeling gerealiseerd moest worden. Vrijwel de volledige Kamercommissie had kritiek op deze bezuiniging.

HOE NU VERDER?

De Kamer is door de minister verzocht het wetsvoorstel tot afschaffing van de fiscale aftrekregeling een jaar aan te houden. In haar brief van 14 november aan de Kamer heeft de minister

> HEMLRIJK, SINT MICHELSGESTEL. FOTO A. SPEELMAN

aangekondigd dat zij de komende maanden organisaties van eigenaren en niet-georganiseerde eigenaren wil consulteren en de voorstellen voor een herijking van de financiering van de monumentenzorg komend voorjaar in de vorm van een hoofdlijnennotitie wil voorleggen aan de Vaste commissie voor OCW. Dat moet dan de weg vrijmaken om de Vaste commissie voor Financiën te kunnen overtuigen het wetsvoorstel alsnog aan te nemen. De vraag is of dat ook zo makkelijk gaat. Uit de brief blijkt namelijk ook dat de minister de bezuiniging op monumenten wil doorzetten en de fiscale aftrek per 1 januari 2018 wil afschaffen. Heeft zij de bezwaren van de Kamerleden tegen de bezuinigingen niet gehoord? De reacties van Kamerleden zijn kritisch en variëren van ‘zeer onverstandig’ tot ‘over haar graf heen regeren’. Het is ook niet goed te begrijpen waarom de minister deze richting kiest. Komend jaar starten de gesprekken over de herijking van de financiering van de monumentenzorg, ter voorbereiding van een nieuw stelsel, dat in 2019 moet worden ingevoerd. Particuliere eigenaren hebben meer dan de helft van de Rijksmonumenten in hun bezit en zijn daarmee een belangrijk – en wellicht het belangrijkste – onderdeel van het hele stelsel. Meer voor de hand liggend is het om het hele stelsel te bekijken en daarna een integraal besluit te nemen over de financiering. De Kamer lijkt het daarmee eens: men wil een integraal en fundamenteel debat en wil daar ook ruim de tijd voornemen. Laten we hopen dat minister zich dit aantrekt en een echt gesprek met het veld zal voeren, zonder het mes op tafel. Voor komend jaar is de bezuinigingsdreiging verdwenen; PvdA en VVD hebben een alternatieve dekking gevonden in een langjarige onderuitputting van een VWS subsidie. ■

> FLEVORAMA, NAARDEN. FOTO A. SPEELMAN

COLUMN

HOOG TIJD VOOR GENDER

> door Yme Kuiper RU Groningen

Faculteit Letteren, Kunstgeschiedenis/Kenniscentrum Landschap

Dit is een column, geen recensie. Deze bevat enkele impressies, opgeschreven na lezing van twee uitstekende, intrigerende boeken: *Er stond een vrouw in de tuin* (2016) van landschapsonderzoekster Anne Mieke Backer, én *Man's Estate. Landed Gentry Masculinities 1660-1900* (2012) van de historici Henry French en Mark Rothery. Het eerste boek is getypeerd als een bundel verhalende essays; het tweede als een bijdrage aan het academische debat over de vruchtbaarheid van het gender-perspectief bij historisch onderzoek.

We beginnen met het laatste boek. De conclusie ervan is verrassend: de machtsverdeling op verschillende terreinen in de Britse plattelandssamenleving bleef over een periode van maar liefst 250 jaar opvallend constant. De auteurs onderzochten circa

> TITELBLADONTWERP VOOR EEN VERZAMELALBUM VAN AGNES BLOCK, TEKENING PHILIP TIDEMANN, CA. 1690 - CA. 1700, COLLECTIE RIJKSMUSEUM AMSTERDAM

15.000 *family and personal letters*, bewaard in negentien familiearchieven. Het hele pakket van 'masculiniteit': mannelijke eer, deugd, reputatie en autonomie, bleef – in al dan niet aangepaste vorm – zijn werk doen. Voortdurende spanningen rond familie-erfenis en dynastieke traditie, plus de handhaving in een volgende generatie van patrimonie, waren een rem op echte veranderingen in de opleiding van jonge Engelse gentlemen. Als drie-eenheid van het Britse masculiene bolwerk fungeerden drie instituties: de school, de universiteit en de buitenlandse reis. Let wel, het gaat de auteurs heus om *gender studies*, in het bijzonder om praktijken van manlijkheid. Ze doen zelfs extra hun best te laten zien dat ze Joan Scott's fameuze artikel 'Gender: A Useful Category of Historical

> VROUWEN IN EEN TUIN, TEKENING ADRIAEN PIETERSZ. VAN DE VENNE, 1629-1634, COLLECTIE RIJKSMUSEUM AMSTERDAM

> EVA, HET RIJK DER VROUW 1953.

Analysis' uit 1986 kennen (alleen vermelden ze het niet in hun literatuurlijst). In haar essay volgde Scott haar Amerikaanse collega Natalie Zemon-Davis, die vond dat we 'gender' relationeel moeten zien. Dus niet louter als vrouwengeschiedenis, of alleen de emancipatorische variant daarvan, maar juist als opdracht om te kijken naar hoe man-vrouwverhoudingen bepalend waren op vele levensterreinen. Scott doet daar nog een schep bovenop. Gender is een analytisch begrip, vindt ze, waarmee je zicht krijgt op machtsrelaties tussen mannen vrouwen. Dat geldt met name voor vier gebieden: verwantschap, arbeidsdeling en – markt, onderwijs en politieke invloed. O ja, de heden ten dage zo door velen gretig geponeerde biologisch en genetisch gefundeerde verschillen tussen mannen en vrouwen blijken vaak niet meer dan collectieve illusies, zo niet stereotypen, te zijn. Vindt Scott (en ik ook).

Laten we nu eens deze Brits-Amerikaanse genderbril opzetten bij het lezen van het boek van Anne Mieke Backer. Wat me opvalt is het volgende. In feite kan haar boek heel goed expliciet maken hoe voorstellingen, beelden van vrouwelijkheid (mee) bepalend zijn geweest voor (zoals ook de ondertitel van het boek luidt) 'de rol van vrouwen in het Nederlandse landschap'. Om haar moverende redenen heeft ze dat niet gedaan. Te theoretisch? Te gekunsteld? Lovenswaardig is dat het boek een lange termijn bestrijkt, zeg van de middeleeuwen in de Nederlanden tot en met het huidige Nederland. Maar daaraan vooraf gaat nog een antropologisch essay over de transitie van de samenleving van jagers en verzamelaars naar die van sedentaire landbouw én een cultuurhistorisch exposé over de vrouw en de tuin als bijbelse metaforen. Juist deze twee hoofdstukken (en het slothoofdstuk) zag ik graag ingewisseld voor een meer systematische inleiding en uitleiding op wat daarna volgt: aantrekkelijk gepresenteerde en wetenschappelijk goed geannoteerde *case studies*. De auteur

heeft verstand van zaken, weet vele rijke bronnen te gebruiken en schrijft helder over onder meer vrouwen en tuinen aan vorstelijke en hoog-adellijke hoven. Ze weet voorbeeldig de netwerken van kennis en praktijk te reconstrueren die hun invloed deden gelden op de tuin- en parkaanleg in de Republiek der Verenigde Nederlanden en vervolgens in ons Koninkrijk. De werelden van Amalia van Solms, Agneta Block, Maria Louise van Hessen-Kassel en Betje Wolff, om enkele prominenten te noemen, komen treffend in beeld. Hoogtepunt als *case study* is het verhaal van Edwina van Heek-Ewing. In 1900 trouwde deze Amerikaanse met Bernard van Heek, mede-eigenaar van een Twentse textielfirma. In tegenstelling tot al die andere vrouwen uit de kring van Twentse textielondernemers bleef Edwina kinderloos. Daardoor was zij minder ontvankelijk voor de masculiene elite-cultuur van het zich als een soort nieuwbakken *landed elite* presenterend gezelschap dat het hectische bedrijfsleven afwisselde met jachtpartijen, jachtdiners en huwelijksfeesten (deze Twentse dames en heren trouwden het liefst onderling) op hun nieuwe buitenhuizen. Edwina's *statement* was de bouw van Zonnebeek als een Amerikaans plantershuis in een smetteloos parklandschap zoals ooit *founding father* Thomas Jefferson dat aan het einde van de achttiende eeuw had gedaan.

De echte grote wending in het boek is toch de komst van de massa-samenleving rond 1900. De op de urbanisatiegolf in Nederland volgende natuureducatie bracht vrouwen via universitaire studie en meer op de praktijk gerichte opleiding naar posities in de samenleving waarin zij hun stempel gingen zetten op landschap, tuin en park. Ook in deze laatste vijf hoofdstukken (van de in totaal 21) blijft de auteur goed observeren en analyseren: van stapelmurtje en de bielen van Mien Ruys tot en met de stoeptegeltuin en de tuin als therapeutisch oord. Wat een rijk en inspirerend boek. Waarom geen stevig ingekorte Engelse versie, met een expliciet gender-hoofdstuk erin? ■

METEN IS WETEN, BELEVEN OOK?

> door Susan de Jong

Susan de Jong studeerde planologie aan de Universiteit Wageningen en deed in het kader van haar studie onderzoek naar de beleving van erfgoed

In vele musea komt de bezoeker te pas en te onpas het woord 'beleven' tegen. In het Engels kan dit worden vertaald naar 'experience', een woord dat ook wordt gebruikt om bezoekers te overtuigen om een speciale ervaring te ondergaan. Of deze verwachting wordt waargemaakt, is de vraag. Wat is die beleving eigenlijk? Gaat het om een verbinding tussen erfgoed en gevoel, of is het een ervaring die je moet bijblijven?

INLEIDING

De laatste paar decennia is er meer aandacht gekomen voor erfgoed en erfgoedtransities in de Nederlandse ruimtelijke ordening. In het Besluit Ruimtelijke Ordening is onlangs een clausule opgenomen dat cultuurhistorische waarden moeten worden meegenomen in plannen in de ruimtelijke ordening.¹ Via onder meer cultuurhistorische waardenonderzoeken wordt bekeken welke waarden ten grondslag liggen aan monumenten of landschappen. Daarbij wordt gebruik gemaakt van verschillende waardesystemen; cultuurhistorische waarden, architectonische waarden, stedenbouwkundige waarden, ensemblewaarden, historische waarden, uniciteit, representatieve waarden, museale waarden, landschappelijke waarden, authenticiteit, etc. Het hangt

> DE KEVERBERG ANNO 2016. FOTO A. SPEELMAN

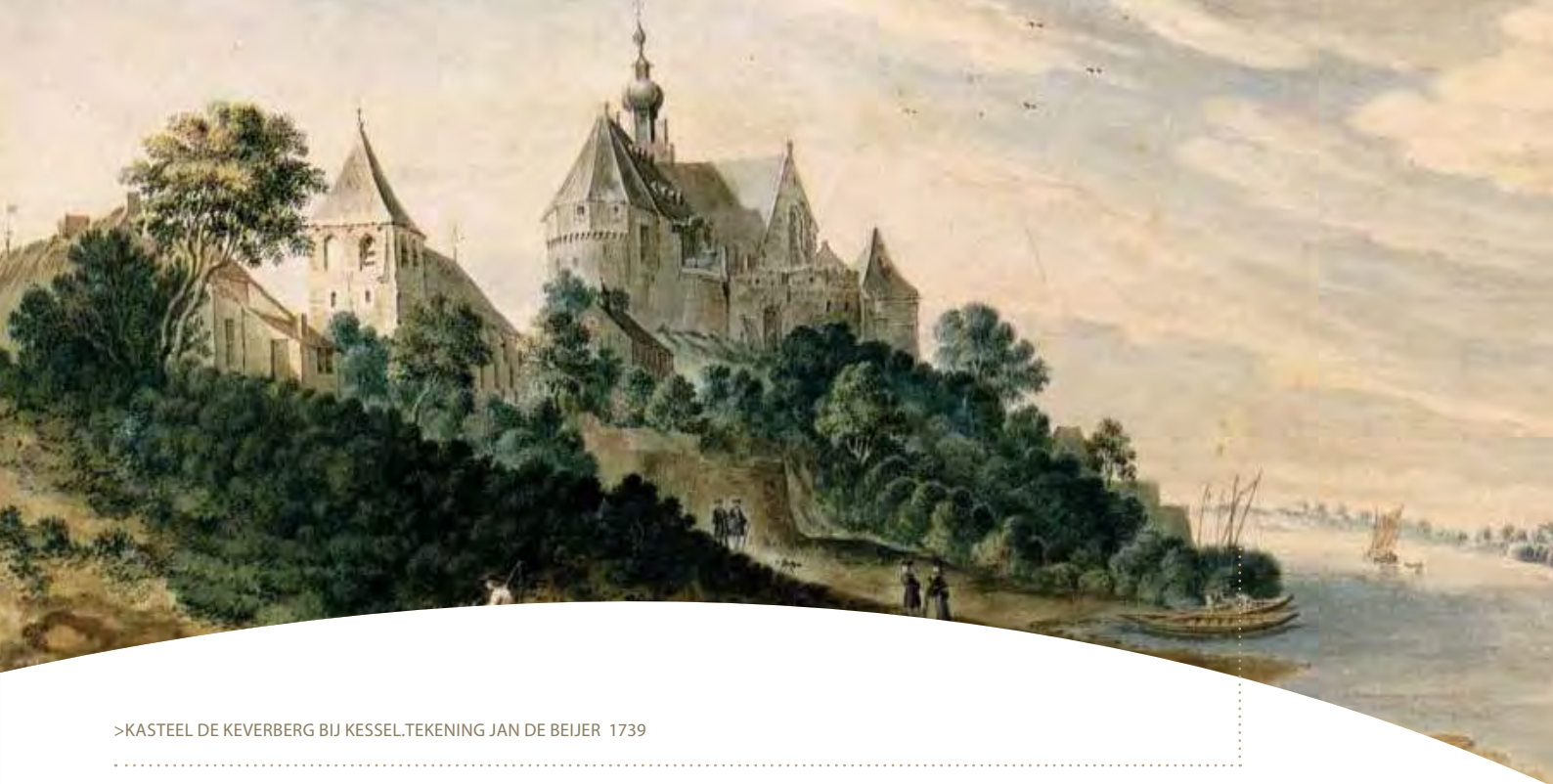
er dus vanaf welke waarden worden (h)erkend door de beschouwer van het object en onder welk type erfgoed het wordt gecategoriseerd. Door recente economische en maatschappelijke trends in Nederland, waaronder de vorming van de participatiesamenleving, publieke betrokkenheid en de terugtrekking van overheden, zullen waardesystemen nieuwe waarden nodig hebben om aan deze vraag te voldoen.²

DE WAARDE VAN WAARDEN

Waarderen en het gebruik van waarden voor erfgoed is een belangrijk aspect voor de selectie van het Nederlands erfgoed. De selectie van erfgoed wordt uitgevoerd door overheden, maar door overheidsbezuinigingen wordt de taak van de waardestelling uitbesteed aan erfgoedbureaus. Deze bureaus maken

¹ VROM, *Besluit Ruimtelijke Ordening* (Den Haag 2013).

² J. Bazelmans, *Waarde in meervoud. Naar een nieuwe vormgeving van de waardering van erfgoed. Cultureel Erfgoed Op Waarde Geschat. Economische Waardering, Verevening en Erfgoedbeleid* (Amersfoort 2013), p. 13–23.

>KASTEEL DE KEVERBERG BIJ KESSEL.TEKENING JAN DE BEIJER 1739

gebruik van archeologen, historici, bouwhistorici, tuinhistorici, cultuurhistorici, landschapshistorici, curatoren en conservatoren bij het opstellen van waarderingsrapporten. Elk van deze specialisaties heeft een eigen waardensysteem. Sommige van deze disciplines bieden de onderzoeker houvast door middel van richtlijnen van onderzoek, zoals die voor bouwhistorisch onderzoek. Over het algemeen bestaat er echter geen vaste methodiek om een gebouw, object, ensemble of landgoed te waarderen.³ Toch is er de wens vanuit de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) om deze waarderingsystemen te koppelen tot een integrale methode. De brochure 'Eenheid en verscheidenheid' van de RCE geeft een duidelijk beeld over de verschillende waardesystemen per type erfgoed. Een andere brochure gepubliceerd door de RCE, genaamd 'Museale weegschaal', kan een mogelijkheid bieden voor het integreren van waardesystemen in de toekomst. Ondanks dat wordt in de eerste brochure geconcludeerd dat de waardesystemen op dit moment zo ver uiteenlopen dat het bijna onmogelijk is om deze te koppelen.⁴ Als voorbeeld zal ik de waarden van gebouwd erfgoed en de archeologische waarden met elkaar vergelijken.

Gebouwd erfgoed heeft als voornaamste waarden: cultuurhistorische waarden, historisch-architectonische waarden, ensemblewaarden, stedenbouwkundige waarden en monumentale waarden. In de archeologie zijn er drie hoofdcategorieën voor de waardestelling, met subwaarden. Deze zijn beleving, fysieke kwaliteit en inhoudelijke kwaliteit. Hieruit wordt direct duidelijk dat de toegepaste categorieën 'waarden' tussen deze twee typen erfgoed verschillend zijn. Bij gebouwd erfgoed gaat het met name om het waarderen van een gebouw en zijn omgeving, terwijl bij archeologisch erfgoed het waarderen gaat om een object en ook niet-materiële waarden van groot belang zijn.

BELEVINGSWAARDE ONDER DE LOEP

In het beleid van de RCE wordt aandacht gegeven aan het introduceren van nieuwe waarden, zoals belevingswaarde.⁵ Deze nieuwe waarden kunnen namelijk een grote rol gaan spelen in de waardering en een andere kijk geven op de selectie van erfgoed. Draagvlak voor een monument en financiële haalbaarheid worden door overheden net zo belangrijk gevonden als de meer traditionele waarden, zoals cultuurhistorische waarden

en esthetische waarde. Denk daarbij aan een gemeente die de lokale identiteit en gemeenschapswaarden belangrijk vindt, maar daarnaast de financiële haalbaarheid moet toetsen.

Toch is belevingswaarde geen nieuwe of onbekende waarde. Zojuist heb ik opgemerkt dat in het waardesysteem van archeologisch erfgoed de belevingswaarde al wordt meegewogen. De vraag is wel of de definitie van die beleving dezelfde is als de belevingswaarde die wordt bedoeld in het beleid van de RCE. Dat hangt sterk af van de gebruikte definitie van belevingswaarde en daar blijkt nu net dat de RCE nog geen definitie van dit begrip heeft opgesteld.

Er bestaan onderzoeken naar de beleving van erfgoed. Een voorbeeld is Coeterier, die midden jaren '90 van de twintigste eeuw een aantal onderzoeken heeft uitgevoerd naar de beleving en waardering van een landschap en van gebouwen. Hij vroeg naar de mening van burgers over een gebouw zonder dat ze daarover informatie hadden ontvangen. Vervolgens werd dezelfde vraag gesteld nadat ze van experts uitleg hadden gekregen over de geschiedenis en betekenis van het gebouw. Dat bleek van grote invloed: na de uitleg waardeerden de mensen het gebouw hoger.⁶

Mijn onderzoek was er op gericht om waarden en specifiek belevingswaarde onder de loep te nemen. Het is interessant om te onderzoeken wat de impact is van de waarden die worden erkend in een waardestelling en wat de opdrachtgever met deze waardestelling doet. Daarnaast is interessant hoe verschillende bij erfgoed betrokken partijen zich verhouden tot de belevingswaarde en welke rol zij die toekennen. Voor dit onderzoek heb ik vier cases onderzocht op hun omgang met belevingswaarden. Dit zijn kasteel De Keverberg in Kessel (Limburg), de ruïne van Teylingen bij Sassenheim (Zuid-Holland), de geplande herbouw van de Donjon te Nijmegen (Gelderland) en de kasteelpresentaties van Gemeentemuseum Helmond (Noord-Brabant). Al deze locaties zijn in transitie, waardoor ook recent waardestellingen zijn gedaan door overheden en erfgoedadviesbureaus.

3 Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, *Eenheid en verscheidenheid* (Amersfoort 2014).

4 RCE 2014, p. 39.

5 RCE 2014, p. 42,43.

6 J.F. Coeterier, *De beleving van cultuurhistorische objecten; een verkennend onderzoek in de Meierij van Den Bosch* (Wageningen 1995).

KASTEEL DE KEVERBERG TE KESSEL

Tijdens de Tweede Wereldoorlog is kasteel De Keverberg veranderd in een ruïne, nadat het gebouw door de Duitsers was opgeblazen. In de eeuwen daarvoor heeft het kasteel verschillende functies gehad, als verdedigbaar huis, tolhuis, internaat en huishoudschool. Bejaarde bewoners van het dorp Kessel herinneren zich het kasteel nog in de toestand voor de Duitse vernieling. Jongere bewoners werd de verhalen verteld over het gebruik van het kasteel voor de oorlog. Voor hen was de ruïne een aantrekkelijke plek om te spelen. De locatie leefde dus bij de bevolking. Na enkele mislukte initiatieven om de ruïne te herstellen naar kasteel, kwam in 2008 een groep bewoners uit Kessel bij elkaar om opnieuw een poging te wagen de ruïne op te knappen. Een professioneel vrijwilligersteam ging aan de slag om de ruïne, toen nog in eigendom van de gemeente, over te nemen. Het onderhoud werd al gedaan door een groep bewoners uit Kessel. De net gefuseerde gemeente zag mogelijkheden om de ruïne te herstellen, mede door het draagvlak vanuit de gemeenschap. Zij verkocht de ruïne aan de Stichting Behoud Kasteel de Keverberg. Er is vervolgens een waardestelling gemaakt door middel van een bouwkundig onderzoek, aangevuld met een archeologisch onderzoek.⁷

De stichting en de gemeente geven aan dat zij verschillend zijn omgegaan met de waardestellingen en rapporten. Met name in de weging van waarden blijkt dat de stichting emotionele waarden hanteert om de ruïne te veranderen. Voor de gemeente zijn juist de cultuurhistorische waarde, economische waarde en identiteit de belangrijkste waarden. De waardestellingen van de gemeente gaan in op de hoge cultuurhistorische waarden en de monumentale waarden. Belevingswaarde wordt door de gemeente niet expliciet genoemd, maar speelt wel een rol bij de transitie. Er wordt namelijk gesproken over het beleefbaar maken van de ruïne, of beter nog het herstelde kasteel, doordat het dan weer een gebruiksfunctie kan hebben. Ook de emotionele band die de plek heeft met de bewoners, wordt erkend als een vorm van beleving.

VALKHOFBURCHT TE NIJMEGEN

De wens om de Valkhofburcht te herbouwen is al decennia aan de orde. Net als bij De Keverberg is een aantal pogingen gedaan

om de burcht, of een element van de burcht, weer zichtbaar te maken in het stadsbeeld van Nijmegen. De poging in de jaren '90 om de burcht terug te bouwen gaf zoveel weerstand, dat het proces lange tijd stil lag. Pas in 2005 was er opnieuw aanleiding de herbouw van de burcht op de politieke agenda te zetten. Tijdens het 2000-jarig bestaan van de stad Nijmegen, kwam de Valkhofvereniging met het idee om de Valkhoftoren, in de volksmond de Donjon, in met doek beklede steigers te laten verrijzen. Een jaar lang heeft de bevolking kunnen genieten van een toren met een uitzichtplatform over de stad. Dat heeft geresulteerd in een stadsreferendum voor een meer blijvende oplossing. Na de positieve uitslag had de gemeente geen andere keuze dan een procedure te starten om te komen tot een permanente toren. Als start kwamen er waardestellingen en onderzoeken naar de vorm van de oude burcht. Dat laatste bleek meteen het heikele punt te zijn bij eventuele plannen tot herbouw. Er zijn geen eenduidige indicaties hoe de toren of donjon er daadwerkelijk heeft uitgezien. De burcht is sinds 1796 niet meer aanwezig, dus foto's of film zijn nooit gemaakt. Er zijn enkele prenten en prachtige schilderijen die tonen hoe reusachtig de burcht moet zijn geweest, maar ze zijn niet betrouwbaar of duidelijk genoeg om tot een precieze herbouw te kunnen komen. De toren wordt in de geschiedenisboeken niet voor niets de reuzentoren genoemd.⁸ Er is nog een tweede probleem: bij het referendum heeft de gemeente aangegeven dat zij geen geld wil uitgeven aan de herbouw van de donjon, waarmee realisatie van het burgerinitiatief op losse schroeven staat. Ondanks dat heeft de gemeente uitgaven gedaan voor het uitvoeren van onderzoeken en het voorbereiden van een aanbestedingsprocedure. Cultuurhistorische waarde, visuele waarde, stedelijke waarde en economische waarde zijn de belangrijkste waarden voor de gemeente. De Stichting Donjon en de Valkhofvereniging noemen historische waarde, economische waarde en identiteit als belangrijkste waarden voor de herbouw van de donjon. Deze partijen vinden dat de donjon als tastbare herinnering bijdraagt aan de verhalen over de geschiedenis van de stad. Het verlangen naar een object dat eeuwenlang de machtspositie van de stad symboliseerde, was sturend voor de stichting en de Valkhofvereniging. De burcht als symbool en visualisering van de geschiedenis droeg bovendien bij aan een nieuwe beleving voor de stad.

RUÏNE VAN TEYLINGEN

Teylingen, het meest bekend door Jacoba van Beieren die er in de vijftiende eeuw verbleef, stamt uit de dertiende eeuw. Door

> DE RUÏNE VAN TEYLINGEN. FOTO DORIANN KRANSBERG

> KASTEEL HELMOND. FOTO HASSELEIJ 1893

> HET SLOT TEYLINGEN MET SLOTGRACHT. OLIEVERF, ANONIEME SCHILDER, 1640. COLLECTIE RIJKSMUSEUM AMSTERDAM

een brand in 1676 is het hoofdgebouw veranderd in een ruïne en sindsdien altijd een ruïne gebleven. In de eeuwen daarna is er wel bewoning geweest in de bijgebouwen op het kasteelterrein. Tot 1795, toen de Bataafse Republiek ontstond, was Teylingen in gebruik bij de grafelijke houtvesterij voor het gewest Holland. Daarna kende het vele eigenaren en wisselend gebruik, maar opvallend genoeg is de ringburcht onaangetast gebleven. De laatste decennia was de ruïne in handen van het Rijksvastgoedbedrijf (voorheen Rijksgebouwendienst), totdat in 2016 de Nationale Monumenten Organisatie (NMO) het in eigendom kreeg. Voordat de NMO eigenaar werd, is er de nodige discussie geweest wat te doen met de ruïne. Door recente bezuinigingen bij het Rijksvastgoedbedrijf, was er geen geld meer om voltijds een beheerder aan te houden. In 2013 is een stichting opgericht voor het behoud van de ruïne en om het beheer via vrijwilligers over te nemen. In 2014 kwam de gemeente Teylingen met de oproep aan burgers om na te denken over de toekomst van de ruïne.⁹ Dit resulteerde in een viertal toekomstmodellen voor de ruïne. De modellen lopen erg uiteen; van de ringburcht behouden zoals die nu is tot een congrescentrum. Over één ding zijn alle partijen het eens: er moet wat veranderen. Voor de gemeente zijn de cultuurhistorische waarde, de monumentale waarde, de sociale waarde en de economische waarde het belangrijkste. De NMO geeft dezelfde waarden aan. Voor de stichting is belevingswaarde de voornaamste drijfveer. De strijd is tussen een authentieke beleving van een ruïne en de economische haalbaarheid waarbij het omvormen tot een toeristische attractie een optie is. De NMO is nu aan zet om verdere stappen te nemen.

GEMEENTEMUSEUM HELMOND

In het centrum van Helmond, verscholen achter een brede autoweg die de stad doorsnijdt, ligt een veertiende-eeuws kasteel, Kasteel Helmond. Tussen 1920 en 1923 is het kasteel grondig verbouwd en is aan het originele middeleeuwse kasteel veel veranderd. In deze naar mijn mening verborgen schat is een museum gevestigd met een collectie van objecten over de geschiedenis van Helmond en een afdeling met moderne kunst. In tegenstelling tot de drie voorgaande projecten, vindt de transitie voornamelijk binnen het kasteel plaats. Deze behelst verbeteringen van het interieur en van de museale presentatie. De directie van het museum geeft aan dat de huidige inrichting verouderd is. Een frisse blik is nodig om de objecten op een ver-

nieuwde manier aan de bezoekers te tonen. Daarnaast kwam uit bezoekersevaluaties naar voren, dat zij het gevoel misten in een kasteel rond te lopen.

Voor de verandering spelen voor de directie en de gemeente de museale waarde, economische waarde, educatieve waarde en gebruikerswaarde de hoofdrol. Het museum richtte zich op de functionaliteit van het gebouw en de kwaliteit van tentoonstellingen en niet zozeer op de beleving van het kasteel. Voor de collectie en het museum speelde de locatie geen rol. De museum-medewerkers wensten vooral een functioneel gebouw. Dat het huidige onderkomen een kasteel was, had weinig invloed op de inrichting. Kasteel Helmond was min of meer een toevallig decor en geen tastbaar onderdeel van de Helmondse geschiedenis. Daar lijkt nu verandering in te komen. Wat aan deze casus zo interessant is, is dat er een 'belevingsfirma' is gevraagd, Experience Experts (XPEX), om de nieuwe presentaties vorm te geven en juist de beleving meer op de voorgrond te plaatsen. XPEX geeft aan dat het niet altijd nodig is om een beleving te creëren: iedere plek biedt al een beleving. Dat geldt natuurlijk zeker voor Kasteel Helmond. In het museum wordt ruimte gemaakt voor een bezoekerservaring in een authentiek kasteel. Er wordt meer plek geboden aan de geschiedenis van het kasteel en zijn bewoners, met daarin een koppeling naar moderne kunst. De bezoekers hebben soms, aldus XPEX, wel een aanleiding nodig om een beleving te hebben. Daarom is hun aanpak gericht op het activeren van de interactie tussen bezoekers en het kasteel, waarmee een beleving wordt gecreëerd. Die beleving vormt een essentiële ondersteuning van het museumbezoek.

RESULTATEN

Een transitie van een erfgoedobject is gemakkelijker als er al iets tastbaars aanwezig is. Bij de donjon van Nijmegen is geen duidelijk beeld hoe deze er uit zag en dat maakt het lastig om een knoop door te hakken over de uiteindelijke vorm van de herbouw. Bij de andere projecten is er een fysiek object aanwezig dat een verantwoorde visuele weergave van het exterieur of interieur mogelijk maakt. Iets tastbaars heeft positieve invloed op de belevingswaarde van een object. De verhalen rondom een plek zijn beter te begrijpen voor bezoekers en bewoners als je die visueel kunt maken.

9 Gemeente Teylingen, *Toekomst van de Ruïne van Teylingen*; *Ideeën van burgers vertaald in 4 modellen* (Teylingen 2015).

Bij de vier projecten kwam naar voren dat erfgoedexperts van adviesbureaus een belangrijke rol spelen in het waarderen van erfgoed. Het hangt er van af hoe een eigenaar van een erfgoedlocatie of een gemeente hun rapportages gebruiken in de besluitvorming en in het verdere proces. Bij alle projecten wordt het oordeel van de erfgoedexperts serieus genomen, maar soms wordt het erfgoedrapport primair gezien als een wettelijke noodzaak, met als risico dat het niet adequaat wordt gebruikt. Op grond van de wettelijke verplichting is de waardering van erfgoed door een expert een advies en niet bindend. Ook de waarderingen vanuit de RCE zijn adviserend. Door een gemeente kan worden besloten het advies naast zich neer te leggen. Dat gebeurt niet vaak, maar leidt in die gevallen soms tot frustraties bij erfgoeddeskundigen. Zij hopen dat een rapport tot inspiratie kan dienen. Ze stellen nog een andere voorwaarde. Rapporten moeten tegemoet komen aan de vraag uit de samenleving. Als dat betekent dat belevingswaarden moeten worden onderzocht, dan moeten deze worden toegevoegd aan de huidige waarderingssystemen.

Uit alle projecten komt naar voren dat er een spanningsveld is tussen waarden. Niet alle waarden zijn op elk moment even belangrijk voor een partij en daarnaast kunnen waarden veranderen. Een meer dynamische waardestelling zou dan ook wellicht een oplossing zijn bij het afspreken van een integrale waarderingmethode voor erfgoed. Daarbij kunnen ook belevingswaarden een rol spelen.

TOT SLOT

In de analyse van de vier projecten is getracht een algemene definitie te vinden voor belevingswaarden. De gebruikte definitie van belevingswaarden verschilt tussen de erfgoedexperts, maar ook tussen overheden en burgerparticipatiegroepen. Deze verschillen leiden tot andere toepassing van belevingswaarden in de onder-

zochte projecten. Voor de ene actor zijn belevingswaarden de belangrijkste drijfveer, terwijl voor een andere belevingswaarden alleen bijdragen aan het bepalen van toekomstige gebruiksmogelijkheden of een verantwoorde historische nabootsing. Beleving blijkt een belangrijk element om een verbinding te leggen tussen erfgoed en de emotie van bezoekers en omwonenden. Het gebruik van het woord beleving of experience wordt echter ook vaak toegepast om publiek te trekken en fungeert dan als marketingterm. Het impliceert dan een authentieke historische ervaring.

Uit mijn analyse is naar voren gekomen dat er drie categorieën van belevingswaarden zijn te onderscheiden: belevingen gebaseerd op activiteit, op zichtbaarheid en op emoties. De vraag blijft of deze categorieën onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn en aspecten vormen van een overkoepelende belevingswaarde, of gezien moeten worden als drie aparte categorieën. Deskundigen zien deze waarden vaak als subjectief en zoeken naar een manier om objectieve criteria te gebruiken om belevingswaarden in hun rapportages te kunnen opnemen. Ze beschouwen belevingswaarden als gebaseerd op emoties, op zichtbaarheid en op activiteiten van een beperkte groep mensen. Dat maakt deskundigen huiverig om beleving als waarderingscategorie te gebruiken. Belevingswaarden zijn bovendien onderhevig aan inhoudelijke veranderingen. De kracht van belevingswaarden zit juist in het feit dat vooral gebruikers er waarde aan hechten. ■

> DE VALKHOFBURCHT DOOR JAN VAN GOYEN, 1641. OLIEVERF OP DOEK. MUSEUM VALKHOF NIJMEGEN

VALKENBURG EN DE MERGELGROEVE

> door Rob Gruben

Rob Gruben is eigenaar van BAAC bv

De ruïne van Valkenburg is samen met die van Brederode ongetwijfeld het object waarvan de meeste ansichtenkaarten zijn uitgegeven. Het was dan ook niet moeilijk er voor deze column een uit te kiezen, en wel een exemplaar uit 1910. Het kasteel van Valkenburg werd op 10 december 1672 door Staatse troepen vrijwel geheel opgeblazen en diende daarna lange tijd als steengroeve. In 1863 werden door jonkheer Frédéric de Villers-Masbourg (1815-1891) echter maatregelen getroffen om verder verval tegen te gaan. Ook werd toen een plaatijzeren Sint Michaël als windvaan op het hoogste punt van het muurwerk gezet. In het voorjaar van 2012 werd door BAAC een archeologisch onderzoek verricht op het voorburchterrein van dit kasteel. De resultaten daarvan waren ronduit spectaculair en zijn in 2015 door Paul Kimenai gepubliceerd in *Archeobrief* 2. Bij de opgraving werd een imposante mergelgroeve blootgelegd, compleet met bekapte wanden van 6 meter hoog! Naar alle waarschijnlijkheid handelde het om een dagbouwgroeve, een groeve dus die bovengronds of open was. De mergelblokken zijn ongetwijfeld gebruikt voor de bouw van de zestienhoekige toren en de (mogelijk iets latere) schildmuur die er omheen heeft gelegen. Renaud dateerde beide elementen omstreeks 1160-1170. Een vroegere fase wordt weerspiegeld door een rechthoekige zaalbouw van 12 x (minimaal) 18 meter van breuksteen en Maaskiezel. Deze eerste burcht ontleende haar sterkte vooral aan de hoge ligging en werd aan de zuidzijde bovendien omgeven door een droge gracht en een weermuur. Deze oudste sterkte wordt doorgaans omstreeks 1115 gedateerd en al in 1122 door keizerlijke troepen verwoest. Wat mij betreft kan die datering van 1115 overigens met enkele decennia worden vervroegd, maar dat terzijde. Terug naar de mergelgroeve. Waarom was de vondst daarvan zo belangrijk? Wel, de groeve zelf kon niet worden gedateerd en ook de latere opvulling ervan bevatte geen dateerbaar materiaal. In de bovenlaag van de opvulling echter werd een enorme

hoeveelheid slakkenhuizen aangetroffen met afmetingen van enkele millimeters tot zo'n 5 centimeter. Dit duidt erop dat het hier geen etensafval betreft. Immers, die allerkleinste slakkenhuizen zijn met geen mogelijkheid leeg te peuteren. De onderzoekers concluderen dat de slakken in een natuurlijke omgeving hebben geleefd op een dek van afgevallen bladeren. Die bladeren waren afkomstig van een hellingbos van haagbeuk en eik, dat op de in onbruik geraakte groeve was ontstaan. Dit bos moet minimaal enkele decennia oud zijn geweest. Pas in de periode 1125-1175 werd het gerooid en werd het terrein bij het kasteel getrokken en tot voorburcht ingericht. Onder andere een tweetal ovens en paardentuig wijzen hier nog op. Wanneer we ervan uitgaan dat dit allereerste begin van de voorburcht omstreeks 1150 kan worden geplaatst, en we nemen verder een ouderdom van het bos aan van circa 25 jaar, dan komen we voor het buiten gebruik stellen van de mergelgroeve uit op circa 1125. We zagen al dat de blokken uit de groeve waarschijnlijk voor de bouw van de zestienhoekige toren en de omgevende weermuur zijn gebruikt. Maar die worden door Renaud pas in 1160-1170 gedateerd! Het recente onderzoek geeft dus sterke aanleiding die datering naar beneden toe bij te stellen. Na de verwoesting van de oude zaalbouw in 1122 zou men direct begonnen kunnen zijn met de ontginning van de mergelgroeve. De zestienhoekige toren met omringende weermuur zou dan rond 1130 gereed zijn geweest. De mergelgroeve wordt vervolgens dichtgegooid en in de loop van circa 25 jaar groeit daar een bescheiden hellingbosje. Kort na het midden van de twaalfde eeuw wordt dit bos vervolgens gerooid en wordt het terrein als voorburcht ingericht. Deze chronologie klopt in ieder geval met de laatste archeologische vondsten en hun dateringen. Het betekent wel dat de zestienhoekige toren uit een belangrijk vroegere periode stamt dan Renaud indertijd aannam. Hans Janssen en Tom Bauer werken momenteel aan de uitwerking van alle archeologische data. Ik zie reikhalzend uit naar hoe zij tegen dit alles aankijken. ■

ONDERZOEK NAAR RENAUDS BIJDRAGE AAN DE ARCHEOLOGIE VAN KASTELN IN NEDERLAND

PROFESSOR J.G.N. RENAUD, REDDER IN NOOD?

> door Annabelle de Gast

Annabelle de Gast volgt momenteel de Research master Archaeology aan de Universiteit van Amsterdam. In het kader van haar studie heeft zij onderzocht in hoeverre Renaud heeft bijgedragen aan het archeologisch onderzoek van kastelen.

In 2007 liet de archeoloog en eerste hoogleraar kastelenkunde prof. dr. J.G.N. (Jaap) Renaud (1911–2007) een groot archief na aan de NKS. Dit archief bestaat onder andere uit boeken, artikelen, tijdschriften, opgravingsverslagen, plattegronden, brieven, dia's, foto's en losse aantekeningen. Vrijwilligers en medewerkers van de NKS hebben de afgelopen jaren een grove categorisering van een deel van deze collectie gemaakt. Het is een mooie bron van informatie die waardevol kan zijn voor verschillend onderzoek, onder andere voor onderzoek naar de discipline archeologie.

Renauds opvolger als hoogleraar kastelenkunde, Hans Janssen, gaf in 1990 en opnieuw in 2008 bij het beschrijven van de staat van het onderzoek naar kastelen in Nederland, aan dat er enorme kennislacunes zijn op onder meer het gebied van de archeolo-

> RENAUD AAN HET WERK BIJ NEDERHEMERT. FOTO R. GRUBEN

gie.¹ Renaud was pionier op het gebied van archeologisch onderzoek van middeleeuwse kastelen in Nederland. In hoeverre heeft hij daadwerkelijk bijgedragen aan de archeologie van kastelen, als Janssen zulke lacunes signaleert? Om deze vraag te kunnen beantwoorden is Renauds nationale en internationale correspondentie geanalyseerd. Ook is zijn bibliografie bestudeerd, evenals

1 H.L. Janssen, The archaeology of the medieval castle in the Netherlands. Results and prospects for future research, in: J.C. Besteman, J. M. Bos & H.A. Heidinga (eds.), *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*. (Assen 1990), p. 219-264; H.L. Janssen, Medieval Castle Research in the Netherlands, in: *Château Gaillard 23. Etudes de castellologie médiévale. Bilan des recherches en castellologie (Actes du colloque international de Houffalize (Belgique) 4-10-septembre 2006)*. (Caen 2008), p. 237-251.

> RENAUD AAN HET WERK BIJ KASTEEL GEYSTEREN IN 1958. FOTO NKS

een aantal dagrapporten van opgravingen. Zo is getracht vast te stellen welke theoretische benadering en opgravingsmethoden Renaud gebruikte in zijn archeologische onderzoeken.

RENAUD: DE CASTELLOLOOG

Hoewel Renaud was opgeleid tot historicus, heeft hij zich tijdens zijn leven de bouwhistorie en archeologie eigen gemaakt. Hij was een pionier op het gebied van archeologisch onderzoek naar kastelen en heeft mede aan de basis gestaan van het bouwhistorisch onderzoek in Nederland. Renauds carrière als archeoloog begon al in de jaren veertig van de vorige eeuw. De verwoestingen tijdens de Tweede Wereldoorlog en de wederopbouw die daarop volgde, waren een bedreiging voor het archeologisch erfgoed. Dit vormde een belangrijke motivatie voor het uitvoeren van archeologisch onderzoek in Nederland. Renaud heeft destijds op vele kasteelterreinen bouwhistorisch en archeologisch onderzoek verricht, eerst in dienst van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) en later bij de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB). Hij maakte er zijn missie van om kastelen en andere middeleeuwse resten te documenteren voordat het te laat was. Zo heeft Renaud jarenlang opgravingskampen geleid voor jongeren van de Nederlandse Jeugdbond tot Bestudering van de Geschiedenis (NJBG).

Al in de jaren vijftig kwam de archeoloog in contact met de Nederlandse Kastelenstichting, waar hij inhoudelijke taken op zich nam zoals het leiden van excursies, het schrijven van artikelen en het geven van lezingen. Deze samenwerking zorgde ervoor dat Renaud in 1959 in het bestuur werd opgenomen. In 1966 werd hij benoemd tot bijzonder lector in de Kastelenkunde aan de Rijksuniversiteit van Utrecht, een leerstoel die twee jaar eerder door de NKS was opgericht. Zijn benoeming werd in 1980 omgezet tot bijzonder hoogleraar, waarna hij de leerstoel tot en met 1983

heeft bezet. Een aantal jaren eerder, vanaf 1971 werd de veelzijdige wetenschapper ook aangesteld als docent Kastelenkunde aan de Technische Hogeschool te Delft. Hier kon hij zich meer richten op de bouwhistorische kant van de kastelenkunde. In 1976 ging de archeoloog met pensioen.² Een meer uitgebreide beschrijving van Renauds loopbaan en leven is beschreven in het boek *De Delftse colleges Kastelenkunde van prof. dr. Jaap Renaud*.

BREED NATIONAAL EN INTERNATIONAAL NETWERK

Renaud archiveerde alle geschreven correspondentie, zowel de brieven die hij ontving als de brieven die hij zelf verstuurde. Deze brieven zijn een waardevolle bron van informatie bij het reconstrueren van zijn netwerk in Nederland en Europa. Het archief is enorm. Hij begon met archiveren in 1933. Er zijn drie perioden gekozen die een belangrijk moment in zijn carrière representeren of daarom heen liggen; 1933-1940, 1964-1968 en 1974-1976. Voor de buitenlandse correspondentie is uit praktische overwegingen gekozen voor de perioden 1950-1955 en 1965-1969. De correspondentie laat zien op welke wijze actief Renaud was in netwerken en in het uitwisselen van informatie en kennis. Gedurende de eerste jaren uit zijn carrière schrijft hij vooral brieven aan uitgevers en redacties van verschillende dag- en weekbladen en tijdschriften, waarin hij hen verzoekt om zijn artikelen te publiceren. Ook schrijft hij naar meerdere archeologen, organisaties, musea en verzamelaars waarin hij vraagt of hij hun collecties middeleeuws aardewerk mag bestuderen. Aardewerk, of breder nog, de materiële cultuur van de middeleeuwen, had eveneens zijn grote belangstelling. Dit type correspondentie

² R. Gruben/A. Wielinga/M. Saan, *De Delftse colleges Kastelenkunde van prof. dr. Jaap Renaud*. ('s-Hertogenbosch 2008), p. 10-21; T.J. Hoekstra/H.L. Janssen, *Levensschets prof. dr. J.G.N. Renaud*, in: *Liber castellorum: 40 variaties op het thema kasteel*. (Zutphen 1981), p. 10-20.

reflecteert zijn positie als jonge, startende wetenschapper en neemt in de loop der jaren af.

Gedurende alle onderzochte perioden onderhoudt Renaud contact met archeologen, (amateur) historici, architecten, privéverzamelaars en culturele organisaties zoals musea en bibliotheken en andere onderzoekers en geïnteresseerden. Hetzelfde beeld is zichtbaar in de buitenlandse correspondentie. Renaud had met vrijwel iedereen contact die geïnteresseerd was in middeleeuwse kastelen of aardewerk om zoveel mogelijk data, kennis en literatuur uit te wisselen. Het is niet alleen een divers, maar ook een heel breed netwerk, met contacten verspreid over heel Europa: van Finland en Joegoslavië tot aan Griekenland. Hoewel de onderzochte correspondentie maar een klein deel is van de totale correspondentie die beschikbaar is in het archief, geeft het een goed beeld van zijn nationale en internationale netwerk door de jaren heen. Opvallend is dat Renaud gedurende alle perioden, zelfs na zijn pensioen, alle verzoeken beantwoordde die hij ontving. Of ze nu van professionele collega's, geïnteresseerde amateurs of (toekomstige) studenten kwamen.³ Niet alleen was zijn kennis en ervaring bekend in de wereld van de middeleeuwse archeologie en historie, Renaud was ook heel toegankelijk. Het is heel duidelijk dat het doel van zijn netwerk was om de kennis van kastelen, middeleeuws aardewerk en andere middeleeuwse monumenten in Nederland en Europa te verbreden.

BIBLIOGRAFISCHE ANALYSE

Het publiceren van artikelen is een belangrijk onderdeel van archeologisch onderzoek. Dit was Renaud zelf ook van mening. Hiervan getuigt bijvoorbeeld zijn brief aan een collega-archeoloog, waarin hij schrijft dat de resultaten van een wetenschappelijke opgraving verwerkt zouden moeten worden in een artikel, zodat het door andere geïnteresseerden gebruikt kan worden. In zijn ogen gebeurde het te vaak dat de opgravingsinformatie en resultaten het niet verder brachten dan de aantekeningenboekjes van een aantal geïnteresseerde onderzoekers.⁴ Uit Renauds bibliografie blijkt dat hij tussen 1935 en 2005 ten minste 291 artikelen heeft gepubliceerd over de archeologie en bouwhistorie van kastelen en andere middeleeuwse gebouwen, maar ook over materiële cultuur, voornamelijk middeleeuws aardewerk.⁵ Waarin en waarover men publiceert schetst een bepaald beeld van een onderzoeker en is in dit geval belangrijk voor het on-

derzoeken van zijn bijdrage aan de archeologie. De combinatie van artikelen voor het algemene publiek met een interesse in geschiedenis en archeologie en artikelen voor de meer gespecialiseerde lezer, zoals (bouw)historici en archeologen lopen als een rode draad door zijn bibliografie. Evenals het duidelijke onderscheid tussen artikelen over materiële cultuur en bouwhistorie. Het publiek werd bereikt door te publiceren in tijdschriften als *Hamer*, *Fibula*, *Eigen Haard*, *De Maasgouw*, *Heemschut*, en *Westerheem*. Zoals uit de correspondentie blijkt, publiceerde Renaud ook vele artikelen in kranten en dag- en weekbladen. Hoewel deze artikelen veelal van journalistieke aard zijn, waren ze niet minder belangrijk in het enthousiasmeren en informeren van het algemene publiek. Meer wetenschappelijke artikelen, opgravingsnieuws of opgravingsresultaten publiceerde Renaud vooral in het *Bulletin van de (Koninklijke) Nederlandse Oudheidkundige Bond (BKNOB)*, *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (NKNOB)* en in de *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (BROB)*. Verrassend is dat Renaud slechts vijftien artikelen in een buitenlandse taal of buitenlands tijdschrift heeft gepubliceerd, gezien zijn wijdverbreide netwerk in Europa. Wel waren de artikelen in het *BKNOB*, *NKNOB* en *BROB* voorzien van een Engelse samenvatting.

THEORETISCHE BENADERING EN METHODEN

Een zoektocht naar de theoretische benadering en methoden die Renaud destijds hanteerde in het archeologisch onderzoek naar kastelen bleek een lastige zaak. Uit de documentatie blijkt dat een bepaalde theoretische benadering en methodiek bijna geheel ontbrak. Hoewel hij in 1966 in zijn openbare les *Variaties op het thema kasteel* een interdisciplinaire benadering voorstelde

> OPGRAVING VAN DE BINNENPLAATS BIJ KASTEEL GEYSTEREN IN 1958.
FOTO NKS

3 Voorbeeld: J. Renaud aan de secretaris van de Volksuniversiteit voor Doetinchem en Omstreken, 4 januari 1974 en J. Renaud aan mr. Paul Seelen (vormalig student), 22 januari 1974, map correspondentie 1974, NKS.

4 J. Renaud aan Ir. C.G. van Buuren, 26 juli 1940, map correspondentie 1940, NKS.

5 Deze analyse is gebaseerd op de bibliografie van Renaud zoals deze door archeoloog W.C. Mank in 1991 is samengesteld en in 2007 door kastelendeskundige Taco Hermans is aangevuld (*Gruben/Wielinga/Saan* 2008, p. 97-105). Hierin zijn artikelen van overwegend journalistieke aard die gepubliceerd werden in kranten en weekbladen niet meegenomen.

voor het onderzoek naar kastelen, blijkt uit zijn publicaties bijna het tegenovergestelde van zo'n geïntegreerde aanpak.⁶ Renauds daadwerkelijke benadering en methodiek bestond veelal uit een combinatie van bouwhistorisch en stratigrafisch onderzoek bij het opgraven van de funderingen om, in combinatie met het gevonden aardewerk, verschillende fasen te dateren en een chronologie vast te stellen. Een systematische opgravingsmethode is niet gehanteerd en ook het vondstmateriaal werd niet of nauwelijks consequent in context verzameld, waardoor vaak waardevolle informatie ontbreekt in de documentatie van de onder leiding van Renaud uitgevoerde opgravingen. De nadruk op de bouwhistorie van de onderzochte kastelen heeft zijn weerslag in de documentatie en publicaties. Mede hierdoor zijn hiaten ontstaan in het archeologisch onderzoek naar kastelen die nog steeds van invloed zijn op de huidige staat van onderzoek in de Nederlandse kastelenkunde zoals die door Hans Janssen in 1990 en 2008 geformuleerd is.⁷

Ondanks het ontbreken van een bepaalde benadering en methodiek in het archeologisch onderzoek van Renaud, is gebleken dat een aantal aspecten zijn werkwijze heeft beïnvloed. Een van deze aspecten is mogelijk toe te wijzen aan zijn achtergrond als historicus en de ontwikkelingen in de archeologie en kastelenkunde in het algemeen. In de jaren zestig van de vorige eeuw vond namelijk een verandering plaats in de theoretische benadering en opgravingsmethoden die vanaf de negentiende eeuw

gangbaar waren in de archeologie. Terwijl de archeologie tot aan de jaren zestig vanuit de historische hoek werd bedreven, waarbij het voornamelijk van belang was om een chronologie vast te stellen en de archeologische resten te beschrijven, volgt rond 1960 een nieuwe benadering, genaamd 'processuele archeologie' of *New Archeology*. Er werden theorieën ontwikkeld waarbij archeologen de nadruk legden op het verklaren van de archeologische resten en resultaten van het onderzoek in plaats van deze enkel te beschrijven. Het lijkt erop dat Renaud deze omslag niet heeft gevolgd en de traditionele werkwijze is blijven toepassen, aangezien hij de aangetroffen fundamenteën en vondsten vooral gebruikte om de bouwgeschiedenis van het kasteel te beschrijven. Mogelijk is dit dus toe te wijzen aan zijn achtergrond, hij was immers opgeleid als historicus en niet als archeoloog. Daarnaast is men in de kastelenkunde lange tijd uitgegaan van de morfologie. De vorm van een kasteel zei iets over de bouwperiode, de ontwikkeling en de bouwheren. Op deze wijze kon een chronologie worden vastgesteld. Dat komt mede door de bouwkundige achtergrond van de meeste kastelenkundigen. Zo ook bij Renaud, die zeer geïnteresseerd was in de bouwhistorie en mede aan de basis heeft gestaan van het bouwhistorisch onderzoek

⁶ In de interdisciplinaire benadering die Renaud voorstelde zou het fenomeen kasteel vanuit diverse oogpunten onderzocht moeten worden, waaronder historisch, archeologisch, architectonisch, rechtshistorisch en agrarisch.

⁷ Janssen 1990; Janssen 2008.

> RENAUD EN EEN STUDENT VAN DE
NJBG TIJDENS DE OPGRAVINGEN
BIJ KASTEEL GEYSTEREN
IN 1958, FOTO NKS

in Nederland. Pas in de afgelopen 20 jaar zijn andere aspecten doorgedrongen in de Nederlandse kastelenkunde. Deze persoonlijke interesse in het bouwhistorisch onderzoek is ook van invloed geweest op Renauds benadering. Dit komt op verschillende manieren naar boven in mijn onderzoek en wordt onder andere duidelijk uit een brief die hij schrijft aan goede vriendin Els Hölte waarin hij meldt dat hij zich in Delft, waar hij vanaf 1971 lesgeeft, heel comfortabel voelt onder de bouwkunde studenten. Een passage uit deze brief:

'Die Bouwkunde-mensen met hun belangstelling voor het individuele bouwwerk – of het nu een kasteel, een klooster of een kerk is – staan heel dicht bij mijn wereld. Mijn belangstelling is altijd veel duidelijker uitgegaan naar het bouwwerk dan naar de grondsporen. Daarom ben ik ook geen prae-historicus geworden. Ook de geschiedvorsing en de wereld van de perkamenten is mij veel sympathieker dan die van de pollen-analyse, de C-14 bepalingen en de gecompliceerde bodemvorming van ons quartair.⁸

Zijn persoonlijke interesse in bouwhistorie heeft ook invloed op de keuzes die hij moet maken tijdens het veldwerk. Hoewel Renaud zich al vroeg bewust was van het belang van de voorburch voor de kennis van de bewoningsgeschiedenis en het dagelijks leven op kastelen, heeft hij daar maar mondjesmaat onderzoek naar gedaan. Dat werd deels veroorzaakt door de omstandigheden waarbinnen hij moest werken. Hij kreeg binnen de ROB vaak niet de gelegenheid voor een totale opgraving door een gebrek aan tijd en financiële middelen. Als hij zich dan moest beperken tot een keuze tussen het opgraven van de voorburch of het hoofdgebouw, koos hij uit bouwhistorische overwegingen toch voor het laatste.⁹

Afgezien van persoonlijke interesse speelden tijd en geld in het midden van de vorige eeuw dus ook een rol. Na de Tweede Wereldoorlog brak een periode van wederopbouw aan en later, tijdens de jaren zestig werden steden en de infrastructuur uitgebreid door de groeiende economie. Deze ontwikkelingen zorgden voor grote ingrepen in het landschap, waardoor op veel plekken archeologisch erfgoed verloren dreigde te gaan, wat tot vele noodopgravingen leidde. Deze beperkingen werden nog verergerd door de beperkte tijd en financiën, die het soms onmogelijk maakten om uitgebreid archeologisch onderzoek uit te voeren. Renaud stond constant onder tijdsdruk doordat hij telkens aanwezig moest zijn bij nieuwe opgravingen om ervoor te zorgen dat belangrijke informatie gedocumenteerd werd. Al aan het begin van zijn loopbaan, in 1940, geeft Renaud aan dat diverse aantekeningen nog wachten op uitwerking en publicatie. Dit verandert niet gedurende zijn carrière.¹⁰ Van een aantal kasteelopgravingen zijn de resultaten nooit door hem gepubliceerd. Voorbeelden hiervan zijn de opgravingen bij kasteel Montferland (1960) en bij kasteel Leyenburg (1963/1964). Tot slot zijn ook de opgravingskampen van de NJBG van invloed geweest op de methoden en uiteindelijke opgravingsresultaten van het archeologisch onderzoek dat Renaud uitvoerde op verschillende kasteelterreinen. Doordat dit geen professionele opgravingen betrof, waren de uiteindelijke resultaten enigszins teleurstellend. Dit werd zoveel mogelijk voorkomen door het

inzetten van ervaren NJBG'ers en een veldtechnicus van de ROB. Op den duur wilde de ROB alleen nog samenwerken als de leden van de NJBG een klein gebied opgraven, waar de Rijksdienst al onderzoek had gedaan.¹¹

CONCLUSIE

Er bestaat geen twijfel over Renauds bijdrage aan het archeologisch onderzoek van kastelen. Het feit dat hij vanaf 1940 vele kastelen heeft opgegraven en zijn leven wijdde aan het kastelenonderzoek heeft ons enorm veel opgeleverd. Zonder zijn harde werk en passie voor kastelen en andere middeleeuwse gebouwen, zou er nu veel waardevolle informatie verloren zijn gegaan. In die zin was hij letterlijk de redder in nood van vele kastelen. Daarnaast heeft Renaud niet alleen het archeologisch onderzoek van kastelen in Nederland op de kaart gezet, hij heeft ook geprobeerd het publiek te bereiken en te interesseren in kastelen. Renaud begreep al vroeg dat betrokkenheid van het publiek en de lokale gemeenschap cruciaal was voor het behoud van de discipline. Ook heeft zijn brede netwerk, zowel nationaal als internationaal, bijgedragen aan een verbreding en verspreiding van (archeologische) kennis over kastelen.

Echter, zijn 'reddingsacties' hebben, door het ontbreken van een theoretische benadering en structurele opgravingsmethoden, gebrekkige manier van documenteren en de nadruk op de bouwhistorie tijdens het archeologisch onderzoek dat hij uitvoerde op veel kasteelterreinen, helaas ook tot gevolg dat de academische waarde van de opgravingsresultaten minder groot is dan gewenst. Bovendien heeft het tot op de dag van vandaag een negatieve impact gehad op de ontwikkelingen in het archeologisch onderzoek van kastelen. De huidige staat van het onderzoek is nog ver van wat het moet zijn door onder andere de matige kwaliteit van de opgravingen en publicaties. Desalniettemin zijn Renauds opgravingen nog steeds waardevol voor toekomstig archeologisch onderzoek naar kastelen. Eén van de volgende stappen is het analyseren van de oude en onuitgewerkte opgravingen met nieuwe onderzoeksvragen en technieken. Dit kan alsnog hun bijdrage aan de kastelenkunde vergroten. ■

> RENAUD (RECHTS) EN TWEE ONBEKENDE MANNEN OP EEN TOREN VAN KASTEEL GEYSTEREN TIJDENS DE OPGRAVINGEN IN 1958, FOTO L. BIEGSTRATEN, NKS

8 J. Renaud aan Els Hölte, 25 januari 1976, map correspondentie 1976, NKS.

9 T.J. Hoekstra/H.L. Janssen/W.M. Mank, *Een leven vol kastelen. Vrijmoedige vragen aan castelloloog Renaud.* (Zutphen 1991), p. 30-35.

10 J. Renaud aan de burgemeester van Santpoort, 21 september 1940 en J. Renaud aan dhr. J.A. Beest, 16 april 1966, map correspondentie 1940 en 1965-1968; J. Renaud aan dhr. Steffens, 6 november 1955, map buitenlandse correspondentie 1950-1955, NKS.

11 Hoekstra/Janssen/Mank 1991, 30.

KUNSTHANDEL 'BUFFA EN ZONEN', UITGEVER VAN PRENTEN ROND ARNHEM

> BOVEN: DE UITSPANNING OP HET LANDGOED DE OORSPRONG TE OOSTERBEEK. VOORLOPER VAN DE WESTERBOUWING? ONDER BUITENPLAATS SCHOONHEUVEL (UTRECHTSEWEG 91 ARNHEM), MET RADERSTOOMBOOT OP DE RIJN. BEIDE ANONIEM. KLEURENLITHO'S. UITGEVER BUFFA EN ZONEN, 1850-1854. COLLECTIE GELDER'S ARCHIEF

Het Singer Museum heeft in samenwerking met het RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis de tentoonstelling *Schoonheid te Koop*¹ samengesteld over de Amsterdamse Kunsthandel Buffa en Zonen. Halverwege de negentiende eeuw (1850-1854) gaven zij een album uit met 48 getinte (kleuren) lithografieën van kastelen en buitenplaatsen, voornamelijk in en rond Arnhem. Dit werk, getiteld *Kasteelen en buitenplaatsen in het Koninkrijk der Nederlanden*, is opgedragen aan Hare Majesteit de Koningin der Nederlanden, Groot-vorstin van Rusland, Amsterdam, 1850-1854.

Helaas zijn veel van deze Gelderse kastelen en buitenplaatsen verdwenen. Het album zelf - de platen in versierde boekband - is nauwelijks in Nederlandse bibliotheken aanwezig. Wel wordt een volledige set van losse platen bewaard in het Gelders Archief. De titel van het album doet vermoeden dat kastelen en buitenplaatsen uit heel Nederland zijn opgenomen, maar dat is geenszins het geval. Het album bevat alleen afbeeldingen (alle anoniem) van kastelen en buitenplaatsen rond Arnhem. Mogelijk was de bedoeling voor iedere provincie een album samen te

> door Carla Oldenburger

www.oldenburgers.nl

stellen, maar dat is er nooit van gekomen. Naast de 48 platen van buitenplaatsen rond Arnhem zijn er enkele platen opgenomen van Huis ten Bosch, Soestdijk, Noordeinde en Paleis Het Loo. Hoe belangrijk zijn deze prenten van kastelen en buitenplaatsen nu nog? Wordt er iets op afgebeeld dat we niet op andere prenten zijn tegen gekomen? Alle huizen uit deze serie bevinden zich in 'groot-Arnhem'. Qua locatie vallen ze in drie regio's uiteen, de stadshuizen in Arnhem² inclusief een Rijngezicht (door F. Koster); de huizen ten oosten van Arnhem³, richting Rozendaal en Velp en verder; de huizen ten westen van Arnhem⁴ langs de Utrechtseweg tot na Wageningen. Twee prenten vallen buiten deze 'Arnhemse' reeks, het neogotische Slot Rossum en het onbekende Gotisch Gebouw, dat waarschijnlijk een ontwerp is gebleven. Arnhem is bekend als een lommerrijke stad, gelegen aan de zuidrand van de Veluwe en doorsneden door zeven sprengbeken, alle geliefde en geschikte plaatsen voor de stichting van een buitenplaats. Arnhem was altijd een groene stad met een belangrijke rol voor landgoederen, ook voor de burgers die al in de negentiende eeuw graag een wandeling maakten vanuit de stad naar een buitenplaats of uitspanning. Op vele prenten komen wandelaars, ruiters of jagers voor, die genieten van de frisse lucht en de natuur.

De uitvalswegen van de stad naar het westen en naar het oosten volgden min of meer de loop van de Rijn respectievelijk de IJssel, zodat een wandeling of rijtuigtochtje met zicht op deze rivieren extra voldoening en plezier verschaft. De Amsterdamseweg, eerder bekend als de Postweg richting Ede, was vooral een handelsweg over de Veluwe, langs de huizen Rosorum en Warnsborn. Veel aspecten zijn afgebeeld: hooien en verplanten van een boom, beken, wandelpaden, dierenweides met koeien, rijtuigen en Rijnverkeer. Ook krijgen we een indruk van de tuinaanleg met heesterperken, kuipplanten en bomenaanplant rond de huizen. Het meest bijzonder is de kleine hoge kas achter de oranjerie op Sonsbeek (voor palm of Camelia-boom) en de raderstoomboot ter hoogte van de buitenplaats Schoonheuvel die toeristen waarschijnlijk naar de uitspanning op De Oorsprong moest brengen. ■

¹ Deze tentoonstelling duurt tot en met 8 januari 2017.

² Angerenstein Arnhem, Klein Bellevue Arnhem, Bronbeek Arnhem, Hulkestein Arnhem, Klarenbeek Arnhem, Klingelbeek Arnhem, Lichtenbeek Arnhem, Marienberg Arnhem, Molenbeek Arnhem, Groot en Klein Presikhaaf Arnhem, Rheinstein Arnhem (later St. Elisabeth's gasthuis), Rennen'Enck Arnhem, Roz(s)orum Arnhem, Schoonheuvel Arnhem, Sonsbeek Arnhem, Sterrenberg Arnhem, Warnsborn Arnhem, Zypendaal Arnhem, Lustoord Arnhem (?).

³ Roosendaal Rozendaal, Biljoen Velp, Larenstein Velp, Overbeek Velp, Paviljoen Velp, Villa Nova Velp, De Kruisgast (bedoeld Kruishorst Rheden?), Rhederoord De Steeg, Valkenberg De Steeg, Engelenburg Brummen, Kasteel Keppel Keppel.

⁴ Hemelschen Berg Oosterbeek, De Oorsprong Oosterbeek (2x), Pietersberg Oosterbeek, Valkenburg Oosterbeek, Kasteel Doorwerth Doorwerth, Keyenberg Renkum, Kortenburg Renkum (?), Belmonte Wageningen, Hoekelum Bennekom, Groot en Klein Hartestein.

VERWONDERING OVER DE RELATIE TUSSEN LANDSCHAPSPARKEN IN DE PERIODE 1790-1814 IN NOORD-NEDERLAND EN NOORDWEST-DUISTLAND

REGIONALE RELATIES VAN DE NOORDELIJKE LUSTWARANDE

> door Els van der Laan en Willemieke Ottens

Els van der Laan is landschapsarchitect en groen erfgoedexpert en is met haar bureau N0.ORDPEIL landschap.erfgoed in Sneek werkzaam op het gebied van (groen) erfgoed, landschap en de gebouwde omgeving.

Willemieke Ottens is als landschapshistoricus werkzaam bij N0.ORDPEIL. Uitgangspunt in hun aanpak is de identiteit van de plek en het besef dat het verhaal van het verleden de inspiratie vormt voor toekomstige ontwikkelingen.

In 2015 heeft de SKBL (stichting Kastelen, Buitenplaatsen en Landgoederen) het Ithakastipendium ingesteld voor verbindend onderzoek naar kastelen, buitenplaatsen en landgoederen. De toekenning van het eerste stipendium heeft een zoektocht mogelijk gemaakt naar de samenhangende erfgoedstructuur van historische parken in Noord-Nederland en in Noordwest-Duitsland. Hiermee is een eerste stap gezet om een connectie met de collectie landschapsparken te maken. Tegelijkertijd is het een aanzet en oproep tot aanvullend én grensoverschrijdend onderzoek.

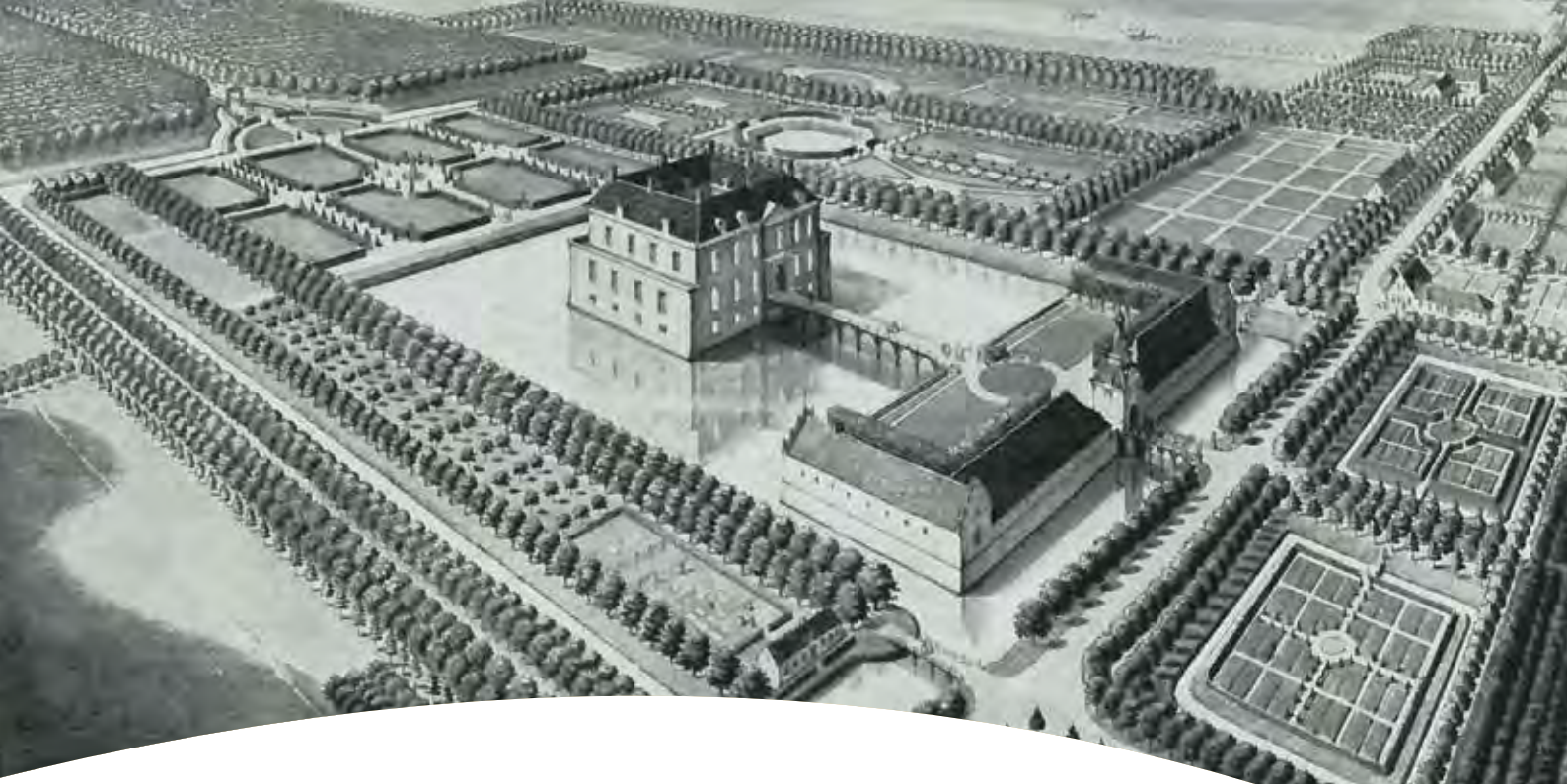
Het landschap van de Noordelijke Lustwarande betreft de veenflank tussen het hoger gelegen zand van het Drents Plateau en het lager gelegen kleiweidegebied langs de Nederlandse en Duitse Waddenkust.¹ In dit aantrekkelijke veenweidelandschap

> IMPRESSIE VAN DE FRAEYLEMABORG IN DE ACHTTIENDE EEUW, GETEKEND DOOR ANCO WIGBOLDUS, 1937. COLLECTIE FRAEYLEMABORG

met water en vergezichten, hebben zich in de afgelopen eeuwen landgoederen en buitenplaatsen ontwikkeld.² Opvallend zijn de familierelaties tussen de opdrachtgevers van de historische parken, zowel in Groningen (Fraylemaborg, Slochteren) als in Ostfriesland (Lütetsburg, Norden). Daaruit blijkt dat de regionale relaties tussen de landschapsparken groter is geweest dan dat we

¹ Deze publicatie is een bondige uitwerking van onderzoek naar de samenhangende erfgoedstructuur van historische parken in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland en de wederzijdse beïnvloeding.

² Dit betreft een belangrijke conclusie uit het onderzoek naar de landschapsparken uit het oeuvre van L.P. Roodbaard, E. van der Laan en W. Ottens, *Roodbaards Rijkdom. Landschapsparken Noord-Nederland 1800-1850* (Rotterdam 2011), p. 60.

> IMPRESSIE VAN LÜTETSBURG IN DE ACHTTIENDE EEUW, GETEKEND DOOR ANCO WIGBOLDUS, 1937. UIT: ANCO WIGBOLDUS, *HUIZEN EN PARKEN DIE IK TEKEND*, (ASSEN 1961)

op dit moment beseffen. Deze relaties uit het verleden vormen de inspiratie voor nieuwe netwerken en een samenhangende structuur als impuls voor de toekomst van dit groene erfgoed.

OUDE KAARTEN

In het onderzoek naar historische landschapsparken spelen oude kaarten een belangrijke rol. Zij maken het mogelijk om een beeld te vormen van de ruimtelijke architectonische aanleg en van de ontwikkeling en verspreiding van de stijl in relatie tot het landschap. *De Franse Kaart van Drenthe* (p. 24) uit 1811-1813 laat bijvoorbeeld de eerste tekenen van landschapsstijl zien bij diverse buitenplaatsen en landgoederen in Eelde-Paterswolde in de vroege negentiende eeuw. De *Atlas van Huguenin* uit 1819-1829 toont vervolgens dat de landschapsstijl daarna steeds vaker zijn intrede doet in Noord-Nederland. Ingetekend is onder meer de uitgestrekte parkaanleg bij de Fraeylemaborg in Slochteren. De *Topografisch Militaire Kaarten* die vanaf circa 1850 werden gemaakt, laten zien hoe wijd deze stijl zich uiteindelijk in Noord-Nederland verspreidde. Hoewel deze kaarten inzicht bieden in de geografische verspreiding van de stijl vertellen ze weinig over de invloedssfeer waarbinnen deze zich ontwikkelde. Deze invloedssfeer strekte zich uit over provincie- en zelfs landgrenzen. Met aansprekende voorbeelden willen we in dit artikel een lans breken voor het belang van aanvullend internationaal georiënteerd onderzoek.

GRONINGEN - CENTRAAL GELEGEN TUSSEN DEN HAAG EN HAMBURG

Gedurende lange tijd in onze geschiedenis was Noord-Nederland sterk gericht op het naburige oosten. Zo werd specifiek de Groninger elite in hoge mate beïnvloed door politieke, economische en culturele opvattingen uit Oost-Friesland.³ Ook in familienetwerken is deze verbintenis zichtbaar; de Groninger adel zocht en vond buiten de landsgrenzen huwelijkskandidaten. Tegelijkertijd vond een omgekeerde tendens plaats vanuit Duitsland. Hoewel deze verbinding, gezien de afstand in geografisch en cultureel opzicht vanzelfsprekend mag lijken (de afstand vanuit Groningen

tot Den Haag was vergelijkbaar met die tot Hamburg), wordt deze historische relatie met onze oosterburen tegenwoordig nog te weinig gelegd. Met als gevolg dat we interessante historische ontwikkelingen missen en niet van een juiste context of interpretatie kunnen voorzien.

Vanwege staatskundige wijzigingen raakte Groningen aan het einde van de achttiende eeuw uiteindelijk steeds meer gericht op het westen van Nederland en kwam Oost-Friesland als onderdeel van het Pruisische rijk figuurlijk gezien op grotere afstand te staan. Toch verdween deze relatie nooit volledig. Sterker nog, van 1807 tot 1810 maakte Oost-Friesland deel uit van het Koninkrijk Holland. Als nieuw departement van het Koninkrijk kreeg Oost-Friesland plaats in het Wetgevend Lichaam. De drie toegewezen zetels in dit parlement werden opgevuld door Edzard Mortiz zu Inn- und Kniphausen (1748-1824), heer van Lütetsburg bij Norden; Rudolph Jakob von Rehden (1746-1813), heer van Bollinghausen bij Leer en Clemens August von Wedel (1754-1825), heer van Evenburg bij Leer.⁴

DE FAMILIES ZU INN UND KNIPHAUSEN EN VON REHDEN

Aan de hand van de familienetwerken van twee van de hier genoemde heren, lichten we de verweven Oost-Friese en Groninger relaties toe. (p.24) Dit betreffen de families Von/Zu Inn- und Kniphausen en de familie Von Rehden.⁵ Het adellijke, Oost-Friese geslacht Zu Inn- und Kniphausen bezat sinds de late zestiende eeuw Lütetsburg bij Norden als familiegoed. Aan het einde van de zeventiende eeuw breidde het zijn invloed vanuit Oost-Friesland naar Groningen uit, doordat de voorname borg Nienoord bij Leek met bijbehorende gronden via een huwelijk in zijn bezit kwam. Gedurende de achttiende eeuw en aan het begin van

³ H. Feenstra, *Spinnen in het web. Groningse regenten in relatie tot het omringende platteland tijdens de Republiek* (Assen 2007), p. 160 e.v. Deze relatie met Oost-Friesland wordt ook gelegd in: W.J. Formsma, R.A. Luitjens-Dijkveld Stol en A. Pathuis, *De Ommelander borgen en steenhuisen* (Assen 1987), inleiding.

⁴ Zie voor een overzicht van de verdeling van het aantal afgevaardigden per departement en de leden: http://www.parlement.com/id/vh8lnhrsk1yw/wetgevend_lichaam_1806_1810

⁵ Voor de genealogische gegevens is dankbaar gebruik gemaakt van de websites: genealogieonline.nl; greetsgenealogie.nl en allegroningers.nl. Deze gegevens zijn aangevuld met informatie uit Formsma Luitjens-Dijkveld Stol en Pathuis 1987.

> BEZITTINGEN EN INVLOEDSFEER VAN DE FAMILIES VON REHDEN EN VON/ ZU INN UND KNIPPHAUSEN OP DE NIEUWE AARDRIJKSKUNDIGE KAART VAN HET KONINGRYK HOLLAND, DOOR JACOB VAN GELDER, UITGAVE JOHANNES ALLART EN JACOBUS RUIS, 1809. VIA: BEELDBANK GRONINGER ARCHIEVEN, NL-GNGRA_817_2238

de negentiende eeuw had de familie ook onder andere Huis Bijma bij Leek, een stadhuis in Groningen, en de Asingaborg bij Ulrum in eigendom. Hoewel status en invloed van deze familie in Noord-Nederland in de negentiende eeuw sterk afnamen, werden de broers Jan Carel Ferdinand (1772-1842) en Haro Caspar Von Inn- und Knipphausen (1777-1842) in 1818 nog toegelaten tot de Ridderschap van Groningen.⁶

Ook leden van de Duitse familie Von Rehden zien we vanaf de achttiende eeuw steeds vaker als bewoner van aanzienlijke goederen in Noord-Nederland verschijnen. Baron Oncko von Rehden (1717-1776), heer van Bollinghausen en Heisfelde, trouwde meerdere malen en kreeg een groot aantal kinderen. Zijn vijf dochters (zusters van de reeds genoemde Rudolph Jacob von Rehden) trouwden allen binnen de Noord-Nederlandse elite. Hierdoor raakte de familie Von Rehden verwant aan notabele families als Van Swinderen (van de borg Zorgwijk in Groningen en later Huize Rijs in Gaasterland), Van der Feltz (Huize Vredeveld in Assen), Trip (Noordwijk in Paterswolde) en De Sandra Veldtman (Fraeylemaborg in Slochteren).

LÜTETSBURG

'Hier heeft de kunst alles gedaan, doch ook hier heeft zij haar hoogste toppunt bereikt door de getrouwe navolging van de natuur op te leveren [...]. Alle versierselen, tempels etc. zijn niet met ongepaste pracht in Chinese of Egyptische lusthuizen verkeerd, maar, slechts van ruwe boomstam gevormd, paren zij de grootste eenvoudigheid aan de grootste verscheidenheid' (Willem de Clercq in een reisverslag uit 1814 over Lütetsburg).⁷ Twee opvallende namen zijn Lütetsburg en Fraeylemaborg, borgen met uitgestrekte landschapsparken die tot de pioniers van deze mode in de regio gerekend kunnen worden, vanwege hun 'getrouwe navolging van de natuur'. Ze worden nog altijd hoog gewaardeerd vanwege de afwisselende (ver)gezichten en uitgestrekte bossen. Voor beide borgen geldt dat ze vanaf het

> 1) NOORDWIJK, (2) DE BRAAK, (3) VENNEBROEK, (4) BRINKHOVEN, (5) LEMFERDINGE/ DE DUINEN. (FRANSE KAART VAN DRENTHE 1811-1813, UIT: H.J. VERSFELT, DE FRANSE KAARTEN VAN DRENTHE, EELDE 2010)

einde van de achttiende eeuw, na een periode van verval, door de toenmalige borgheren werden uitgebreid en verfraaid, waarbij kosten noch moeite werden gespaard om gebouw en park aan te passen aan de smaak van de tijd. Voor beide parken geldt bovendien dat ze in meerdere fases van een – vervallen – formele tuinaanleg werden getransformeerd tot uitgestrekte parkaanleg in landschapstijl.

Edzard Mortiz Zu Inn- und Knipphausen werd heer van Lütetsburg na het overlijden van zijn oudere broer in 1789. Daarvoor vervulde hij enige tijd de functie van kamerheer aan het Pruisische hof, waar zijn interesse in tuinen en parken in de groene omgeving rondom Potsdam en Berlijn werd aangewakkerd.⁸ Edzard beschreef in deze periode zijn wens om een eigen park te bezitten, maar daarvoor ontbrak het aan vermogen en grondbezit. Dit veranderde in 1789, toen hij als heer van Lütetsburg een gefortuneerd grondbezitter werd. Al in 1790 begon hij met aanpassingen aan de 'woest geworden tuin'.⁹ Hiervoor werd allereerst de directe omgeving van de borg aangepast. Enkele bestaande formele lanen werden behouden, maar tegelijkertijd werden waterbassins en parterres uit de barokke aanleg zo aangepast dat ze een meer natuurlijke uitstraling kregen. Slingerende paden werden op een natuurlijke wijze met elkaar verbonden, zodat de suggestie van een rondwandeling ontstond. Van deze eerste fase is een ontwerptekening bewaard gebleven, waarop deze overgangssituatie van barokke naar landschappelijke aanleg zichtbaar is. De tekening is beschreven als *Plan van de eerste voorgenomen verandering van de oude Lütetsburger tuin*. Een signatuur ontbreekt helaas, waardoor het onduidelijk is wie de tekening heeft gemaakt. Een aanwijzing voor de betrokkenheid van tuinarchitect Carl Ferdinand Bosse (1755-1793) bij het ontwerp wordt gevonden in de herinneringen van zijn neef Gottlieb Bosse (1799-1855), die schreef: '[...] en oom werd veelvuldig door privé personen aangetrokken. Onder de meest betekende diensten van mijn oom hoorde het grote en mooie park dat hij voor

6 S. Bouman, *De Ridderschap der Provincie Groningen (1814-1853). Een adellijk gezelschap onder een vergrootglas*, Masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen (Groningen 2010), p. 54, via: <http://arts.studenttheses.uib.rug.nl/10144/1/ma-1364154-S.J.Bouman.pdf>

7 Citaat uit het dagboek van Willem de Clercq 1811-1814, via: http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/declercq/whole_transcription?source=4, met dank aan Wim Meulenkamp

8 Zie voor een uitgebreide introductie op E.M. Zu Inn- und Knipphausen en zijn ideeën over tuinen en parken: U. von Alvensleben, *Die Lütetsburger Chronik. Geschichte eine Friesische Häuptlingengeschlechts* (Dortmund 1940), p. 187-193 en W. Kehn, 'Ethik und Ästhetik. Der Landschaftsgarten um 1800 als Kunstwerk und als Lebensform am Beispiel des Knipphausenschen Parks zu Lütetsburg in Ostfriesland', in: W. Kehn en B. Alberts, *Der Schlossgarten zu Lütetsburg (Römerberg-Berghausen 1998)*, p. 4-6. W. Kehn heeft in zijn publicatie veelvuldig gebruik gemaakt van correspondentie van E.M. Zu Inn- und Knipphausen, die bewaard is in het huisarchief.

9 Ibid.

10 Uit het Duits vertaald citaat uit Gottlieb Bosse, *Erinnerungen aus meinem Leben* (Skalitz/Böhmen 1875), geciteerd in: B. Alberts, 'Der Lütetsburger Schlosspark, seine Entstehung und Entwicklung von 1790-1813: Eine Plananalyse', in Kehn en Alberts 1998, p. 60.

de rijke graaf Knyphausen bij Norden in Lütetsburg aanlegde.¹⁰ Carl Ferdinand overleed in 1793, op 38-jarige leeftijd. Dankzij de latere werkzaamheden van zowel zijn halfbroer als zijn zoon bij Lütetsburg, bleef de betrokkenheid van de familie Bosse bij het park groot.

Vanaf 1793 begon een nieuwe fase, waarin de voorzichtige overgangsfase volledig werd losgelaten en een totaalconcept voor het park werd ontwikkeld. Dit totaalconcept kan worden opgevat als een wandelpark met slingerende paden en bevaarbare waterlopen, grasperken ingevuld met solitaire bomen, bosgroepen of bosschages en ruimte voor tuinsieraden in de vorm van monumenten en tuinhuisjes. Ook hiervan is een ontwerptekening (bewaard gebleven, die wordt toegeschreven aan Christian Ludwig Bosse (1771-1832, halfbroer van Carl Ferdinand Bosse)).¹¹ Een voorjaarsstorm in 1802 had het zuidelijk deel van de aanleg verwoest. Dit betekende nieuwe kansen voor het park. Edzard Moritz wilde graag een uitzichtpunt creëren op Norden, zodat het park met de omgeving werd verbonden. Ook liet hij in 1811 het Caroline-eiland aanleggen, dat voorzien werd van een classicistisch monument, ter nagedachtenis aan zijn jongste dochter. Julius Friedrich Wilhelm Bosse (1788-1864, zoon van Carl Ferdinand) maakte voor deze fase de ontwerptekening. Het is goed denkbaar dat hij, gezien zijn jonge leeftijd, hiervoor samenwerkte met zijn oom Christian Ludwig. Door het zuidelijk deel van het park te voorzien van een kapel, een hermitage en een heuvel (de zogenaamde Unico-Hügel) en elementen als waterlopen, grasperken, beplantingsgroepen en padenstelsels aan te laten sluiten op de bestaande situatie ontstond er een harmonisch totaalbeeld.¹² Ook alle tuinsieraden, beelden en gedenktekens kregen hun plek binnen dit *gesamptkonzept*.

FRAEYLEMABORG

Dankzij reeds uitgevoerd archiefonderzoek is er een beeld ontstaan van de ideeën die Edzard Moritz had voor de aanleg van zijn park bij Lütetsburg. Een beeld dat bovendien samenvalt met de bewaard gebleven ontwerptekeningen en schilderijen. Voor de Fraylemaborg is deze situatie anders. Het archief van de Fraylemaborg is nog onder embargo gesteld, waardoor er geen persoonlijke documenten voorhanden zijn. Hierdoor kunnen de ideeën die Hendrik de Sandra Veldtman had voor zijn parkaanleg alleen geduid worden aan de hand van de bewaard gebleven en toegankelijke ontwerptekeningen.

Zoals eerder vermeld, was de uitgangssituatie voor de twee borgheren vergelijkbaar. Hendrik de Sandra Veldtman trof na de aankoop in 1781 een zwaar vervallen Fraylemaborg aan.¹³ Direct na de verwerving liet hij een situatiekaart maken. Hierop is een omgracht terrein afgebeeld, waarbinnen de geometrische vormtaal domineert. Een uitzondering hierop vormt het terrein direct achter het huis; hier wisselen regelmatig gevormde slingerpaden en ronde en ovale perken elkaar af.¹⁴ Deze aanleg,

> ONTWERPTEKENING VAN FRAEYLEMABORG VOOR HET ACHTERBOS, ONGEDATEERD MAAR GESIGNEERD DOOR GEORG ANTON BLUM. VIA: HUISARCHIEF FRAEYLEMABORG

met een eerste voorzichtige verlandschappelijking, kan vergeleken worden met het ontwerp dat de Duitse tuinarchitect Johan Georg Michael (1738-1800) in 1772 maakte voor Beeckestijn bij Velsen en dat beschouwd wordt als een van de eerste parken in landschapsstijl in Nederland.

De eerste ontwerptekening voor de Fraylemaborg is gedateerd op 1802 en laat nog een overgang zien van de formele aanleg naar de vroeg landschappelijke stijl. De middenas en twee diagonale assen resteren uit de barokke aanleg. Hier omheen is in een regelmatige slingerpatroon een langgerek padenstelsel ontworpen. Net als bij Lütetsburg had het aspect van 'de wandeling' een belangrijke functie in de opbouw van het ontwerp. Dit is eveneens zichtbaar aan de vergraven waterpartijen, die onder andere door bruggetjes en zichtlijnen onderdeel werden van de wandeling. Opvallend is dat ondanks deze vergraving van de vijvers in het ontwerp nog alle suggestie van reliëf of zelfs glooiingen bij de oeverwallen ontbreekt. De tekening is wel gedetailleerd als het gaat om de verbeelding van de verschillende bomen, die de beplanting in het geheel bepalen. Hoewel de tekening niet gesigineerd is, wordt deze in recent onderzoek op basis van handschrift toegeschreven aan de Duitse tuinarchitect Georg Anton Blum (1765-1827).¹⁵

Zeker is dat Blum het tweede (gesigineerde, maar verder ongedateerde) ontwerp maakte. Dit betreft een uitbreiding van het park in zuidelijke richting, dat bekend staat als het Achterbos. Hoewel het padenstelsel aansluit bij het vorige ontwerp is er geen sprake van een *gesamptkonzept*, zoals vanaf het tweede ontwerp bij Lütetsburg wel het geval was. De twee delen hebben een herkenbaar eigen karakter gehouden. In vergelijking met het noordelijk deel is de middenas grotendeels losgelaten. Centraal element is

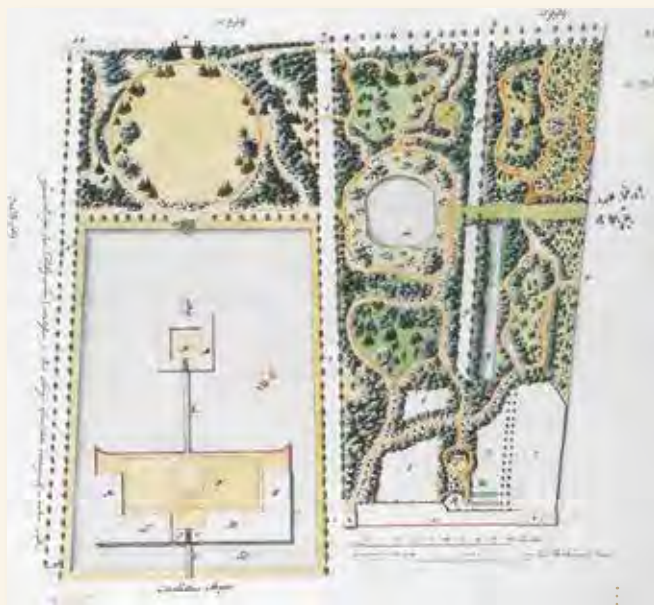
11 B. Alberts, 'Der Lütetsburger Schlosspark', p. 62-63.

12 Zie S. Arends, *Schlosspark Lütetsburg* (Norden 2013) voor een beeldend overzicht van de aanwezige tuinsieraden, beelden en gedenktekens.

13 Zie voor een overzicht van de historische ontwikkelingen en eigenaren: H. van Harten-Boers, *Fraylema verEeuwigd. Eeuwwisselingen op het landgoed Fraylemaborg, 1700-1800-1900* (Slochteren 1999). Zie ook H.M.J. Tromp, *De Nederlandse landschapsstijl in de achttiende eeuw* (Leiden 2012), p. 261, 314 en 340-343.

14 Plattegrond van het park Fraylemaborg, ná 1781 gepubliceerd in: A. Bienfait, *Oude Hollandse tuinen* ('s-Gravenhage 1943).

15 Karin Bevaart en Els van der Laan werken momenteel aan een onderzoek en publicatie over de werken en ontwerpstijl van G.A. Blum. Zie ook E. van der Laan-Meijer, 'Noordelijke Lustwarande. De betekenis van de landschapsparken in Noord-Nederland' in: A. van der Does en J. Holwerda (eindred.), *Tuinschiedenis in Nederland II. Denken en doen in de Nederlandse tuinkunst 1500-2000* (Doetinchem 2016), p. 164-167.

> EERSTE TUINONTWERP VAN LÜTETSBURG UIT 1791, NIET GESIGNEERD. UIT: WOLFGANG KEHN EN BRIGIT ALBERTS, *DER SCHLOSSGARTEN ZU LÜTETSBURG*, (RÖMERBERG-BERGHUSEN 1998). LÜTETSBURGER HAUSARCHIV: NIEDERS. STA AURICH DEP. IV X3

> TWEEDE TUINONTWERP VAN LÜTETSBURG UIT 1801, ONGESIGNEERD, TOEGESCHREVEN AAN CHRISTIAN LUDWIG BOSSE. UIT: WOLFGANG KEHN EN BRIGIT ALBERTS, *DER SCHLOSSGARTEN ZU LÜTETSBURG*, (RÖMBERG-BERGHUSEN 1998). LÜTETSBURGER HAUSARCHIV: NIEDERS. STA AURICH DEP. IV X3

hier de asymmetrisch gelegen 'Slangenvijver' die voorzien is van drie ongelijke uitlopers. Opvallend is dat langs de oevers in dit ontwerp wel een suggestie van glooiing is weergegeven. Hierin is bovendien een afwisseling tussen hoogten en laagten zichtbaar. Ook creëerde Blum langs de oever een berg waarop een tuinhuis werd geplaatst. Vanaf de berg legde hij een brug over het padenstelsel aan, waardoor dit geheel werd opgenomen in de wandeling. Door een collectie van tuinsieraden (waaronder bruggen en beelden) te verbinden aan de slingerende paden

> ONTWERPTEKENING VAN FRAEYLEMABORG UIT 1802, NIET GESIGNEERD, TOEGESCHREVEN AAN GEORG ANTON BLUM. VIA: BEELDBANK GRONINGER ARCHIEVEN, NL-GNGRA_817_1802.1

kreeg de wandeling hier een betekenis als 'belevingsader'. Zo werd over het knooppunt van de drie uitlopers van de Slangenvijver een driepuntsbrug aangelegd waarop drie paden aansluiten. Het werd mogelijk een verrassende rondwandeling in dit deel van het park te maken, die bovendien aansloot op het noordelijk deel van de aanleg. Net als bij Lütetsburg werd door middel van zichtlijnen de omgeving betrokken in het ontwerp. Zo had men vanaf de berg vrij zicht op de kerktoren van Slochteren. Blum gebruikte ook andere methoden om de omgeving bij het park te betrekken. Zo maakte hij in zijn ontwerp ruimte voor de invulling van gebogen graanvelden, een gewas dat in de omgeving volop verbouwd werd.

AANZIEN EN NAVOLGING

Beide borgheren kunnen beschouwd worden als pioniers in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland als het gaat om de ruimtelijke vertaling op hun grondbezit van nieuwe ideeën op het grensvlak van kunst, natuur, filosofie en wetenschap. Hun voortrekkersrol betrof niet alleen de uitgestrekte wandelparken aangelegd in de landschapsstijl, maar bijvoorbeeld ook hun bosbouwactiviteiten. Dominee J. Craandijk schreef in 1879 tijdens een van zijn wandelingen door Nederland vol eerbied over de bosgronden die door De Sandra Veldtman waren aangelegd: 'Kunnen wij niet van eeuwenheugend hout spreken in het uitgestrekte bosch, dat voor nog geen honderd jaar uit zijn vernedering werd opgebeurd, toch zouden wij geneigd zijn, dien naam te geven aan het kloeke, forsche hout rondom en achter den burgt [...]'.¹⁶ Ook van Edzard Moritz Zu Inn- und Kniphausen is bekend dat hij dankzij zijn kennis op het gebied van dendrologie en bosbouw grote invloed had op de ontwikkeling en het aanzien van het huidige cultuurlandschap van Oost-Friesland.¹⁷

TOT SLOT: NAVOLGING ONDERZOEK

We staan niet alleen in onze belangstelling voor de Fraeylemaborg en Lütetsburg. De Groninger kunstenaar Anco Wigboldus (1900-1983) heeft ons op dit pad geleid, dankzij de prachtige vogelvluchtperspectieven die hij onder andere maakte van de Fraeylemaborg en Lütetsburg. Op basis van historisch kaarten en beeldmateriaal, gesprekken met eigenaren en uitgebreide studies in het veld, tekende hij gedetailleerde impressies van de verschillende tijdslagen die borg en park hebben gekend. Zijn oeuvre omvat tekeningen van kastelen en hun parken uit onder meer Nederland, Duitsland, Frankrijk, België en Engeland en geeft daarmee niet alleen blijk van de veranderingen van tijdsgeest die deze ensembles hebben doorgemaakt, maar ook van de noodzaak om over grenzen heen te kijken. Wigboldus werd door de Duitse kunsthistoricus Udo von Alvensleben, die via huwelijk verwant was aan de familie Zu Inn und Kniphausen,

¹⁶ Ds. J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland met pen en potlood*, deel 9 (Haarlem 1879), p. 255, via http://www.dbnl.org/tekst/craa001wand04_01/craa001wand04_01_0009.php.

¹⁷ W. Kehn, 'Ethik und Ästhetik', 1998, p.6-8.

geïntroduceerd in het netwerk van de Duitse adel.¹⁸ Von Alvensleben gebruikte de impressies van Wigboldus in zijn studies en publicaties over (Duitse) buitengoederen en hun bijbehorende tuinen. Hij promoveerde op de *Herrenhäuser Gärten* in Hannover (een belangrijk complex van barokke tuinen) en van zijn hand verschenen diverse publicaties over de Duitse adel, hun kastelen en parken.¹⁹ Binnen dit oeuvre neemt zijn kroniek over Lütetsburg een bijzondere plek in.

Wanneer we terugkeren op onze verwondering over de regionale relaties tussen (Noord-)Nederland en (Noordwest-) Duitsland is de vergelijking tussen Von Alvensleben en zijn Nederlandse collega-kunsthistoricus Henri van der Wijck al snel te maken. Van der Wijck promoveerde op het onderwerp van de Nederlandse buitenplaats (beschouwd als ensemble van huis, park en omliggend landschap) en was daarmee een pionier in het onderzoek naar buitenplaatsen in Nederland. En hoewel Van der Wijck niet zoals Von Alvensleben direct verwant was aan de eigenaren, had

ook hij een bijzondere band met de Fraeylemaborg, getuige de postuum verschenen publicatie *Herinneringen aan een Groningse buitenplaats: Fraeylemaborg bij Slochteren*.²⁰ De nadruk die Von Alvensleben in zijn onderzoek en publicaties legde op de relatie tussen mens en park en de aandacht die Van der Wijck vroeg voor het ensemble van de buitenplaats en de relatie met het omliggende landschap zijn nog altijd actueel én vragen om navolging, waarbij echter ook uitdrukkelijk over de landgrenzen heen gekeken moet worden.

Zoals Anco Wigboldus al in 1946 schreef is het onderzoek naar grensoverschrijdende regionale relaties ook van belang voor de versterking van de lokale kennis: 'Door deze levendige verbanden met Oost-Friesland werd voor mij de historie van de eigen provincie belangrijker'.²¹

In de geest van Wigboldus, Van der Wijck en Von Alvensleben is het tijd om de connectie in de collectie van landschapsparken in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland te versterken en weer beleefbaar en bereikbaar te maken, zodat de negentiende-eeuwse wandeling langs de tuinsieraden van het noorden opnieuw gemaakt kan worden! ■

¹⁸ A. Wigboldus, *Huizen en parken die ik tekende* (Assen 1961), p. 33-46 en 78-99.

¹⁹ Zie voor informatie over U. von Alvensleben. <http://www.familie-von-alvensleben.de/index.php/personen-von-historischem-interesse-mainmenu-34/nach-1850-mainmenu-214/udo-wittenmoor-1897-1962-mainmenu-224>

²⁰ H.W.M. van der Wijck, *Herinneringen aan een Groningse buitenplaats: Fraeylemaborg bij Slochteren* (Alphen aan den Rijn 2006). Bij zijn overlijden in 2001 heeft Van der Wijck diverse teksten nagelaten die op een publicatie lagen te wachten. De publicatie die hij voor ogen had over de Fraeylemaborg heeft hij niet kunnen voltooien, wel is het eerste voltooide deel in deze uitgave uitgebracht.

²¹ Wigboldus 1961, Woord vooraf.

advertentie

MAKELAARS EN TAXATEURS O.Z.
VOOR BIJZONDERE KASTELEN EN BUITENPLAATSEN

Deskundig en advies bij:

- Aan / verkoop
- Aan / verhuur
- Taxatie en waardering

Informeer vrijblijvend
naar onze voorwaarden
en tarieven.

 **ALARD
VAN DER
VARST**
MAKELAARS & TAXATEURS O.Z.

T +31 (0)475 40 70 44 - WWW.ALARDVANDERVARST.NL

NIEUWE UITGAVEN VAN DE NKS

Deze maand verschijnen van NKS Kenniscentrum voor kasteel en buitenplaats twee nieuwe boeken.

Nieuwe functies voor kastelen en buitenplaatsen. Een eeuw herbestemming van Fred Vogelzang beschrijft de geschiedenis van kastelen en buitenplaatsen in de twintigste eeuw. Deze monumenten krijgen vanaf het midden van de negentiende eeuw steeds vaker een nieuwe maatschappelijke rol, als kantoor, gemeentehuis, culturele instelling of onderwijsinstelling.

Nijenrode. Burcht, buitenplaats, business universiteit van Ben Olde Meierink biedt de lezer een intrigerende kijk in de geschiedenis van dit kasteel bij het Utrechtse Breukelen, vanaf de middeleeuwen tot nu, het jaar waarin Nijenrode universiteit zijn 70-jarig bestaan viert.

Beide boeken zijn voor donateurs te verkrijgen met een speciale korting: € 12 voor *Nieuwe functies voor kastelen en buitenplaatsen* en € 14,95 voor *Nijenrode* (exclusief verzendkosten). Ze zijn te bestellen via info@kastelen.nl

Beleef kaarslicht weer zoals het bedoeld is

EVA Optic is dé Nederlandse expert in het ontwikkelen en produceren van LED verlichting voor moeilijke, veeleisende toepassingen.

Onze opdracht was: de kwalitatief meest hoogwaardige LED kaars ontwikkelen. Een geavanceerd product met de uitstraling en lichtbeleving van een echte kaars. Degelijke materialen, een optimale warmtehuishouding en de juiste elektrische aansturing. Het resultaat is de EVA LED Candle:

- Nagenoeg **identiek aan een echte kaars**. Volledig **egale lichtuitstraling** in de ruimte (360° rondom) als bij een echte kaars;
- Voldoende lichtopbrengst om als **werklicht** te functioneren bij slechts **3W of 4W** energieverbruik.
- **Warme lichtkleur** in diverse tinten: kaarslicht (2000K) of halogeen licht (2500K);
- Ideale belichting van kunst dankzij de perfecte kleurweergave. (CQS >97). **Geen vervorming van kleuren**. Iedere kleur wordt volledig realistisch weergegeven, als bij daglicht;
- De enige kaars met een DMX signaal via de standaard 2-draads powerline. **Traploze dimming**, realistische kaarsflikkeringen en **centrale aansturing** van kroonluchters.

BOEKEN

> door Fred Vogelzang

Jean Roefstra, *Kasteel Oud-Haerlem in Heemskerk. Kastelen in Beverweerd en Heemskerk deel 3* (Uitgeest 2015), ISBN 978 90 816773 4 9

In dit kleine boekwerk is een grote hoeveelheid informatie over het verdwenen kasteel Oud-Haerlem verzameld. Het begint met een schets over de domeinhof, een curtus uit de Karolingische tijd, waarvan lang gedacht is dat Oud-Haerlem er de voortzetting van was. Inmiddels heeft onderzoek uitgewezen dat die curtus elders lag. Van Oud-Haerlem is behalve enige contouren in een weiland niets meer over. In het midden van de dertiende eeuw liet Simon van Haarlem een kasteel bouwen aan de tegenwoordige Hoflaan. Zijn familie woonde al langer in Heemskerk. Na zijn dood kwam het huis aan een neef en vervolgens aan de familie Van Polanen. Via die familie raakt Oud-Haerlem betrokken bij de Hoekse en Kabeljauwse twisten. De jaloezie van haar tegenstanders, zo stelt de auteur, verklaart waarom na een beleg in 1351-52 het kasteel zo ingrijpend verwoest wordt. Het is nooit meer opgebouwd. Na maanden van belegeren viel het kasteel, maar de gehate Jan II van Polanen bleek niet binnen de muren aanwezig. De frustratie over het ontkomen van hun tegenstander koelden de belegeraars toen op het kasteel. Van het kasteel zijn alleen enige tekeningen overgeleverd van de ruïneuze toestand. De mysterieuze resten in het weiland hebben vooral kastelenhoogleraar Jaap Renaud sterk geïntrigeerd. Hij heeft er enkele malen beperkt onderzoek kunnen doen. Daaruit konden geen heldere conclusies over het kasteel getrokken worden. Van zijn aantekeningen is te weinig over voor moderne onderzoekers om daarop een interpretatie te baseren. Bij die opgravingen is ook een opvallende bronsschat gevonden, waarschijnlijk met behulp van een primitieve mijnendetector. Nieuw onderzoek wijst in de richting van een woontoren op een eiland, die later werd omgeven door een weermuur met op de hoeken torens. De gracht om de woontoren is dichtgegooid. Dat past in ieder geval in de plattegrond die Renaud tekende op basis van zijn onderzoek. Het feit dat Oud-Haerlem op basis van de actuele hoogtekaart was omgeven door een dubbele gracht past wonderwel in lopend onderzoek van de Rijksuniversiteit Groningen. Veel meer kastelen dan bekend blijken door een meervoudig grachtenstelsel te zijn omgeven.

Het boekje geeft in kort bestek heel veel informatie. Een minpuntje is de opmaak: de tekst slalomt rond de afbeeldingen, wat het lezen soms wat onrustig maakt.

Kees Nieuwenhuijsen, *Strijd om West-Frisia. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland: 900-1100* (Utrecht 2016), ISBN 978 94 0190 7569

De vroegere middeleeuwen lijken in veel opzichten het werkterrein van goed ingevoerde amateurhistorici, vaak met een achtergrond in de exacte wetenschappen. Bekend zijn veelschrijvers als A.A. Manten, die zich concentreert op de Vechtstreek, B. Koene, die zich met Kennemerland bezig houdt (naast vele andere onderwerpen) en L. van der Tuuk, die gespecialiseerd is in Vikingen en Dorestad. Deze laatste schreef de inleiding tot dit boek, dat de overgang van het wat amorphe gebied West-Frisia naar het graafschap Holland beschrijft. Nieuwenhuijsen baseert zich op de weinige middeleeuwse bronnen die over dit onderwerp beschikbaar zijn. Die bronnen zijn ook nog erg summier en niet altijd eenduidig gesteld, wat tot gevolg heeft gehad dat er vele interpretaties de ronde doen. De auteur spant zich in om de verschillende interpretaties op een rijtje te zetten en uit te leggen waarom hij voor een bepaalde invalshoek kiest. Een belangrijk thema is de strijd om de macht, die nogal eens wordt uitgevochten rondom burchten. De keuze voor deze invalshoek die uiteraard wordt ingegeven door de bronnen geeft een wat zwaar aangezet oorlogszuchtig beeld van deze periode. Weliswaar worden diverse veldslagen beschreven, maar dat leidt de aandacht enigszins af van het feit dat we het hebben over een geschiedenis van twee eeuwen, waarin ook langere perioden van rust voorkwamen. De bronnen laten niet toe om erg diep in te gaan op de motieven van al die onderlinge strijd. Voor kasteelliefhebbers is de vraag welke rol de burchten speelden in dit proces. De auteur voegt weliswaar een apart hoofdstuk in over de overgang van ringwalburchten naar mottekastelen, maar zonder in te gaan op het feit dat de vorm van deze verdedigingswerken zo sterk verschilt, dat sprake moet zijn van grote sociaal-culturele veranderingen. De ontstaansgeschiedenis uit de titel wordt sterk opgehangen aan het persoonlijke streven van de diverse graven: andere oorzaken blijven onderbelicht.

Wendy van Lith, Valentine Rijsterborgh en Rosalie Sloof, *Mode bij Van Loon* (Amsterdam 2016), WBooks ISBN 9789462581258

De rijke Amsterdamse bankiersfamilie Van Loon sloot huwelijken met vele andere geslachten uit de Nederlandse bovenlaag en maakte aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw deel uit van een groot netwerk in de high society. Die maatschappelijke positie kreeg niet alleen uitdrukking door hun indrukwekkende stadshuizen en buitenplaatsen, maar ook door hun persoonlijke verschijning. Ze maakten gebruik van de meest vooraanstaande couturiers en kledingwinkels en er werden kapitalen uitgegeven aan hun garderobe. Dat blijkt uit de imposante staat-sieportretten en de grote collectie familiefoto's, een techniek die al

vroeg door de familie werd omarmd. Het Amsterdamse Museum Van Loon heeft dit jaar in een tentoonstelling aandacht besteed aan dit onderwerp en daarbij verscheen een catalogus. Het boek is prachtig vormgegeven. In een aantal thematische hoofdstukken wordt ingegaan op verschillende aspecten van het uiterlijk vertoon. Kleding en sieraden zijn een belangrijke indicatie van status. Niet alleen kan door dure materialen en modieuze snit de rijkdom en stand worden gecommuniceerd, de keuze van de juiste kleding voor de juiste gelegenheid laat zien dat men 'weet hoe het hoort'. Het luistert nauw, zo blijkt uit het begeleidend onderzoek. Het boek smaakt naar meer. Er is natuurlijk her en der wel meer gepubliceerd over de sociale geschiedenis van de twintigste-eeuwse Nederlandse elite, maar uitgaven zoals die in Engeland verschijnen over dit onderwerp, zijn in Nederland schaars. Voorbeelden als *Anne de Courcy's 1939. The Last Season* uit 1989 of *The Last Curtsey* van Fiona MacCarthy uit 2006 hebben nauwelijks Nederlandse pendanten. Ook beschrijvingen van adellijke families en de vele biografieën van mensen uit de elite die in Groot-Brittannië bij tientallen verschijnen, zijn hier zeldzaam. Juist deze studies geven inzicht in de leefwereld van de op de prachtige portretten in Museum Van Loon afgebeelde figuren, deel uitmakend van een internationale jet-set waar ook de Van Loons en aangetrouwde families in bewogen.

M. Reintjens en A. Els Heijn, red., *De oudste tuin van Nederland. De groene geschiedenis van Huis Bergh* ('s Heerenberg 2016), ISBN 978-90-803638-8-5

Vanuit PR-oogpunt is dit een briljante titel: wie wil niet de geschiedenis kennen van de oudste tuin van Nederland? Verwijzingen naar het paradijs, een romantisch gevoel van hier is alles begonnen... Uiteraard is de tuin van Huis Bergh niet de oudste tuin van Nederland. Niemand weet of er zoiets bestaat als de oudste tuin (of het moet de Hof van Eden zijn), maar het middeleeuwse kasteel Huis Bergh, gelegen in Gelderland aan de Duitse grens, heeft een uitgebreid archief en daarin werden stukken over de aanleg van een tuin net buiten de grachten aangetroffen, die ouder zijn dan vergelijkbare stukken in andere huisarchieven. De oudste stukken verwezen naar 1461, toen kasteel en stadje werden bestuurd door graaf Willem II, die de bijnaam 'de Rijke' droeg. Het eerste beeldmateriaal van deze tuin stamt van een eeuw later, een plattegrond van Jacob van Deventer en een vogelvlucht van Christaan 's-Grooten. Beide laten een langwerpig perceel zien, dat is onderverdeeld in vierkante vakken met in het midden een bouwwerk. Dat betreft een soort speelhuis en latere bronnen geven aan dat hier een fontein stond. Een van de zeven bijdragen in deze bundel, die bij de gelijknamige tentoonstelling hoort, gaat nader in op die fontein. Scholten bespreekt de in de zeventiende eeuw opkomende mode voor tuinbeelden en fontein, waarbij vaak gebruik werd gemaakt van loden beelden. Tolboom en Van der Star beschrijven de kwetsbaarheid van natuursteen, vaak toegepast voor tuinornamenten. Ook de tuin van Huis Bergh heeft stenen versieringen en beeldhouwwerk gekend, waarvan een aantal door de tijd heen verschillende, meer en minder geslaagde restauraties heeft ondergaan. Een tuin staat of valt natuurlijk met de bomen en planten die zijn toegepast. Ek gaat daarop in, op basis van beschrijvingen en rekenin-

gen. Die stammen uit verschillende perioden en het is lastig een beeld te krijgen hoe de tuin er in de loop van de tijd uitzag. Dat ontdekten ook Degenaar en Emmerik, die een modern ontwerp maakten voor deze tuin. Daarin stellen ze dat niet zozeer een historisch correcte restauratie de kern van deze oudste tuin weergeeft, maar spreken zij over 'de essentie'. Dat lijkt me een problematisch begrip, want nogal interpretatief en tijdgebonden. Zijzelf geven dat impliciet ook aan als ze ingaan op de begrenzing van de tuin. De term tuin is gebaseerd op 'begrenzing' en tuinhistorici geven aan dat een van de belangrijkste kenmerken van een tuin is dat deze omheind, afgescheiden van de omgeving is. De vorm die door die grens ontstaat is volgens de ontwerpers essentieel. Vreemd genoeg stellen ze een paar alinea's verder dat ze zich bij de vaststelling van de grenzen niet willen laten beperken tot de historische afscheiding, waarmee deze essentie opeens minder essentieel blijkt. De bundel is een mooie inleiding, maar kan natuurlijk niet op tegen een bezoek aan de echte tuin!

Martin van den Broeke, *'Het pryee' van Zeeland'* *Buitenplaatsen op Walcheren 1600-1820* (Hilversum 2016), ISBN 9789087045920

Lange tijd was het veld van kastelen en buitenplaatsen nogal stiefmoederlijk bedield als het om promotieonderzoeken ging. In 1943 verscheen het proefschrift van Remmelt van Luttervelt over buitenplaatsen langs de Vecht en in 1974 promoveerde H.W.M. van der Wijck op *De Nederlandse buitenplaats*. Toen bleef het weer lange tijd stil, maar de laatste twee decennia is een groeiend aantal studies verschenen en zitten er diverse in de pijplijn. De komende jaren zullen naar het zich laat aanzien regelmatig besprekingen in *Kasteel & Buitenplaats* van proefschriften te lezen zijn. Enkele maanden geleden promoveerde Martin van den Broeke op de Walcherse buitenplaatsen. Aan de basis van dit proefschrift ligt veel archiefonderzoek, wat te zien is aan de bijlagen met lange lijsten eigenaren van de meer dan honderd buitenplaatsen die op Walcheren gelegen hebben. De meeste daarvan zijn inmiddels verdwenen. Daarom is Walcheren een weinig genoemde streek als het om buitenplaatsen gaat. Dat geldt voor meer regio's in Nederland, waaronder de Oude Rijn, waar Gerrit van Oosterom onderzoek naar doet. Om een groot aantal buitenplaatsen overzichtelijk te bestuderen en te presenteren, is structuur nodig en de auteur heeft dan ook een heel heldere opbouw gekozen. Het boek valt uiteen in vier perioden, die zijn ingegeven door ontwikkelingsstadia van de buitenplaatsen zelf: de opkomst, expansie, verfraaiing en ondergang. Binnen iedere periode is zowel een geografische als een thematische onderverdeling aangebracht. De geografie wordt bepaald door de afstand van de stad, verdeeld over drie kringen met steeds toenemende diameter. Buitenplaatsen beschouwt de auteur als een typisch stedelijk verschijnsel en het zijn vooral stedelingen, afkomstig uit Middelburg, Vlissingen en in veel mindere mate Veere die de motor zijn achter de buitenplaatsen. Daarom ook verkoos hij om in de titel Walcheren als 'pryee' van Zeeland aan te duiden, een woord dat nu een tuinhuisje aanduidt maar in de zeventiende eeuw 'lusthof' betekende. Walcheren kent de belangrijkste steden in Zeeland en dus ook de meeste buitenplaatsen. De eerste geografische ring, direct rond de stad, bestaat vooral uit kleinere 'speelhoven', die vaak omringd zijn door boomgaarden en tuinderijen. Ze lagen nabij boerderijen. De tweede ring, tot zo'n vijf kilometer buiten de stadsmuren, noemt de auteur de stadsrandzone en ook daar gaat het om kleinere buitenverblijfsjes, nogal eens eigendom van de stedelijke middenstand, kooplieden en scheepskapiteins. Naast de vermaaksfunctie

spelen economische motieven een belangrijke rol bij het ontstaan van deze categorie buitenplaatsen. Het uitoefenen van een agrarisch bedrijf is belangrijk op deze buitenplaatsen, maar ze fungeren ook als geldbelegging. Op het platteland, de derde zone, die min of meer de rest van het eiland omvat, gaat het om grotere buitenplaatsen, vaak in eigendom van de stedelijke regenten, de hoogste sociale laag.

De thema's die de auteur vervolgens uitwerkt, zijn macht, aanzien en architectuur of vormgeving. Macht heeft vooral betrekking op politieke en bestuurlijke macht. Zijn aanvankelijk de heerlijkheden op Walcheren vooral in het bezit van de steden, later verkoopt het stadsbestuur zijn bezittingen en zijn het de stedelijke regenten die de heerlijkheden overnemen. Daarmee verkrijgen deze heren concrete bestuursmacht over het platteland. Van den Broeke signaleert dat een derde van hen in de verkregen heerlijkheid een buitenplaats aanlegt, met name daar waar doorgaande wegen de heerlijkheid verbinden met de stad. Afgelegen heerlijkheden kennen dit verschijnsel niet. Het tweede thema, aanzien of status, beschrijft hoe de bouw van huizen en de aanleg van uitgestrekte parken de maatschappelijke positie van de eigenaar zowel moeten tonen als versterken. De speelhoven rond de steden worden samengevoegd om grotere buitens te vormen, verder van de stad gelegen huizen worden verfraaid of opnieuw opgetrokken en de tuinen geometrisch vormgegeven. Daarmee komen we aan het derde thema, de architectuur en de parkaanleg.

De economie blijft een belangrijke rol spelen. Pas in de loop van de achttiende eeuw verdwijnt dat motief naar de achtergrond, zeker bij de grotere buitenplaatsen, en wordt een steeds groter deel van het landbezit voor vermaak en aanzien ingericht. Indrukwekkende oprijlanen moeten de status en de sociale afstand van de heer benadrukken. Daar doorheen speelt de populariteit van de jacht, wat ook een motief blijkt voor de aanschaf van een buitenplaats en invloed heeft op de inrichting.

Het is de economie die de ondergang inluidt van met name de kleinere buitens. De Franse tijd met zijn grote belemmeringen voor de handel is oorzaak van sterke achteruitgang. Vele kooplieden stoten hun buitenplaats af. Voor de rijkste bovenlaag gaat dat economische argument minder op. Zij zijn als regent, zo stelt de auteur, minder afhankelijk van de handel. Ook de grotere buitenplaatsen echter verdwijnen: dat heeft vooral te maken met demografische ontwikkelingen (er zijn geen erfgenamen of de nazaten wensen de buitenplaats niet voort te zetten) of omdat men elders buitenplaatsen bezit en zich liever daar ophoudt. Ieder thema wordt uitgewerkt op basis van vele voorbeelden, in de vorm van korte beschrijvingen van specifieke eigenaren en buitenplaatsen. Deze cases dienen ter beantwoording van een overkoepelende vraag. Die voorbeelden zijn weliswaar in een strakke structuur gegoten, maar maken het voor de lezer toch lastig om de lijn te volgen. Het gaat tenslotte om meer dan 130 buitens, uit verschillende tijden, met verschillende soorten eigenaren. De grote onderlinge verschillen maken het moeilijk in te schatten of de ter illustratie opgevoerde buitenplaatsen bij een bepaald thema werkelijk representatief zijn. Sterker nog, de auteur geeft regelmatig zelf aan dat sommige gekozen voorbeelden juist afwijken. Dat roept de vraag op hoeveel buitenplaatsen een bepaalde gedachtegang daadwerkelijk ondersteunen en of er geen appels en peren vergeleken worden. Behalve de genoemde

voorbeelden wordt er namelijk geen aanvullende kwantitatieve informatie gegeven in de trant van: net als buitenplaats X zijn er x-aantal andere voorbeelden te noemen. Nu wordt op basis van een handjevol voorbeelden hier en daar een conclusie getrokken, die wat zwaar aangezet lijkt gezien de geboden bewijsvoering, terwijl op andere punten de auteur veel te bescheiden lijkt. Daar komt bij dat, hoewel Van den Broeke gelijk heeft dat hij niet te strakke definities gebruikt, hij de begrippen buitenplaats en hoofdhuis niet consequent lijkt te onderscheiden. Als het huis wordt afgebroken, bestaat in zijn redenering ook de buitenplaats niet meer. Dat veel eigenaren nog decennialang het park in bezit houden, lijkt me niet zonder betekenis maar speelt geen rol in zijn betoog.

Een tweede probleem is de gekozen periodisering. Zo wordt bijvoorbeeld de neergang van de buitenplaatsen vanaf 1770 gedateerd. Uit de door Van den Broeke aangeleverde tabellen blijkt dat jaartal niet zo van toepassing. Ook in de decennia ervoor namelijk verdwijnen al vele buitenplaatsen, terwijl de grote neergang pas na 1790 begint en er ook nieuwe buitenplaatsen worden gebouwd. Bovendien worden bij dit proces de bredere maatschappelijke ontwikkelingen niet meegenomen. Een sterkere inbedding zou meer inzicht kunnen bieden. Zo lijkt de aanleg van geometrische tuinen te zijn ingegeven door het voorbeeld van de stadhouder, terwijl tegelijkertijd het aanzienmotief sterk benadrukt wordt. Dat vraagt om uitwerking: geeft navolging van de stadhouder lokaal aanzien? Hoe zit het met de rol van Oranje in het Zeeuwse? Of is de vormtaal gebaseerd op de Oranjes, maar staan de motieven voor de aanleg van een buitenplaats daar los van?

In de conclusie dienen alle lijnen bij elkaar komen, maar deze is volgens dezelfde structuur opgesteld. Dat maakt het moeilijk om ogenschijnlijke tegenstellingen op te lossen en dwarsverbanden te leggen. Hoe belangrijk is bijvoorbeeld het economische motief? In sommige alinea's van de conclusie krijgt dat een hoofdrol, wat verderop wordt het motief weer sterk genuanceerd, als de auteur bijvoorbeeld reageert op de these van Brusse en Mijnhardt. Hij onderschrijft hun hypothese dat buitenplaatsen vooral met status en nauwelijks met economie te maken hebben, maar voegt dan toe dat enige nuancering gewenst is. Dat is onverwacht omdat hijzelf vooral nadruk legt op de bron van inkomsten die buitenplaatsen vormen en daarmee lijkt te kiezen voor het economisch motief als hoofddrijfveer. Ook de thema's macht en aanzien zijn minder verhelderend dan op het eerste gezicht lijkt. De stedelijke regenten verliezen hun macht in de stad en kopen dan heerlijkheden om elders een machtsbasis te verkrijgen, zo is de stelling. Heerlijkheden en buitenplaatsen zijn echter niet synoniem. Dat bovendien alleen daar buitenplaatsen worden gebouwd waar ze zichtbaar zijn, dus een statusfunctie hebben, bewijst eens te meer dat de buitenplaats an sich geen machtsinstrument is, maar een showcase voor de maatschappelijke positie.

Geschiedenis draait natuurlijk om interpretatie, die pas mogelijk is als door gedegen onderzoek allerlei gegevens boven water zijn gehaald en gestructureerd gepresenteerd zijn. Daarin is Van den Broeke uitmuntend geslaagd. Zijn onderzoek daagt uit tot vergelijking met andere regio's, tot discussie en verder onderzoek. Wat meer kun je wensen van een proefschrift? Dit boek zal zeker niet in een la verdwijnen. Helaas wordt het ontsierd door nogal wat typografische foutjes, de doem van de tekstverwerker.

"Vlak voor de oorlog huisden er Nederlandse soldaten in Oud-Poelgeest, tijdens de oorlog Duitse en na de oorlog Canadese. Later werd het kasteel verhuurd aan studentenverenigingen. Dat weet ik nog uit eigen ervaring in 1961. Het kasteel verkeerde toen in een deplorabele toestand.

De eigenaar, gemeente Oegstgeest, besloot in 1986 het kasteel te verkopen. Dat deed een aantal Leidenaren dermate pijn, dat zij besloten een beheerstichting in het leven te roepen om het kasteel en landgoed te behouden voor de regio. Terecht, want het is een groene oase midden in de drukke Randstad.

Het kasteel ziet er na de restauratie van 2012 mooier uit dan ooit. Vanuit cultuur-historisch perspectief is de 'Drakenzaal' in eclectische stijl het meest waardevol, deze zaal is een van de mooiste trouwlocaties in de regio. Maar voor mijzelf is de bij het kasteel horende kapel even dierbaar. Dat is het onderkomen van de vrijwilligers, waar ik er een van ben."

Prof. dr. H.J.M. Völker-Dieben
voorzitter stichting Erfgoed Oud-Poelgeest

Donatus
verzekert
vertrouwd
sinds 1852

Monumenten worden met veel zorg omgeven door hun eigenaren en beheerders. Dat is belangrijk en nodig. Net als het kiezen van de juiste verzekering. Al sinds 1852 heeft Donatus ervaring in het verzekeren van monumentale kerken en gebouwen. Als onderlinge maatschappij werken wij zonder winstoogmerk. Wij hebben dan ook geen klanten, maar leden. Maak vrijblijvend kennis met Donatus. Onze expertise zal u verbazen en verrassen, evenals onze jaarlijkse premierestitutie.

Donatus

Dé kerken- en monumentenverzekeraar

www.donatus.nl tel. 073 - 5221700